

HRVATSKA FEDERALISTIČKA SELJAČKA STRANKA

Ljubomir Antić

PREDGOVOR

Literatura o međunarodnoj povijesti jugoslavenskih naroda veoma malo govori o Hrvatskoj federalističkoj seljačkoj stranci. Dapače, ta stranka kao da nije ni postojala u političkom životu stare jugoslavenske države. Ne spominju je čak ni oni radovi koji imaju pretenziju da dadu sintezu povijesti tog razdoblja¹ Slično je i s radovima koji obrađuju djelatnost njena vođe Ante Trumbića.²

Zbog toga sam već na početku istraživanja o HFSS trebao poći drugim tragovima. *Novinstvo*³ vremena u kojem je djelovala pruža drugačiju sliku. U prvom redu to se odnosi na *Hrvat*, glasilo HFSS. On mi je, premda sekundaran izvor, bio glavno vrelo, budući da se u njemu nalaze svi važniji stranački dokumenti, izvještaji sa sastanaka, izjave vođa, komentari itd. Osim preko *Hrvata*, rad HFSS možemo pratiti i u drugim stranačkim glasilima: *Hrvatski seljački narod*, *Graničar*, *Hrvatski list* itd. Aktivnost stranke odrazila se i u drugim listovima. Oni akcije HFSS prikazuju u nešto drugačijem svjetlu, tako da je njihovo pisanje neophodno za cjelovit uvid u djelovanje stranke koju obrađujem. Tu u prvom redu mislim na *Obzor*, *Dom*, *Riječ* itd. Za razliku od *Hrvata*, koji HFSS daje značajnu ulogu u političkom životu zemlje, ovi joj listovi uglavnom daju periferno značenje, uzimajući je kao objekt u političkoj kombinatorici.

Izvorna arhivska građa o HFSS oskudna je. Stranačka arhiva, ako je i postojala, nije sačuvana. Osim toga, ova mala stranka specifična je po tome što su se sve važne političke odluke donosile u uskom krugu stranačkih vođa, i to uglavnom na neformalnim sastancima. O tome što se »svake nedjelje do podne« govorilo »u redakciji *Hrvata*«, nema pismenih svje-

¹ F. Čulinović, Jugoslavija između dva rata, Zagreb 1961.

J. Horvat, Politička povijest Hrvatske 1918—1929, Zagreb 1938. HFSS usput spominje B. Gligorijević u djelu Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919—1929, Beograd 1979, i to samo kao predmet političkih kombinacija. Autor ne navodi pun naziv stranke, nego je označava s Hrvatska federalistička stranka.

² A. S. Pavelić, Dr Ante Trumbić, München 1959.

³ Novine koje se citiraju u ovom radu nalaze se u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.

dočanstava.⁴ Tako će čak Ivan Peršić, urednik *Hrvata* i član predsjedništva stranke, zapisati: »Spadao sam u drugi red vodstva naše stranke, pa mi nisu bile poznate dogodovštine iz vrha.«⁵

Izovna građa kojom sam se služio jest Trumbićeva i Perišićeva ostavština. Trumbićeva ostavština dijelom se nalazi u Narodnoj biblioteci u Splitu, a dijelom u Historijskom arhivu JAZU u Zagrebu.⁶ Podaci koje nam je ostavio predsjednik HFSS dragocjeni su, no ipak nedostatni za dobivanje cjelovite slike strategije i politike HFSS. Oni se nalaze uglavnom u radnim bilješkama (Split) i jednoj vrsti dnevnika (Zagreb). Stranačkog materijala: zapisnika, letaka... ima malo, a isto tako i korespondencije koja je u svezi s HFSS. Iz bilježaka koje se nalaze u Narodnoj biblioteci u Splitu može se donekle osjetiti stranačka aktivnost na terenu, u prvom redu u Splitu i okolici, i to za vrijeme općinskih i oblasnih izbora. Bilješke u Historijskom arhivu JAZU u Zagrebu drugačijeg su značaja. Radi se o svojevrsnom dnevniku: Trumbić bilježi svoje razgovore s istaknutim pojedincima, uglavnom iz političkog života. Tu dolazimo do dragocjenih podataka. Oni bi bili i obilniji da je Trumbić više bilježio i svoj dio dijaloga. On koji je i inače više slušao sugovornika nego što je sam govorio, tako je i bilježio. Poznata su nam mišljenja sugovornika ali ne i Trumbićeva, barem ne eksplicitno. Osim toga u bilješkama je uglavnom riječ o političkoj kombinatorici, dok se o ideologiji i drugim elementima stranačke strukture ne govori.

Peršićeva ostavština daje nam također vrijedne podatke. Ivan Peršić bio je član predsjedništva stranke, tajnik zagrebačke organizacije HFSS i urednik službenog glasila *Hrvata*. Njegove bilješke sasvim su drugačijeg značaja od Trumbićevih. Peršić je novinar, a čini se da ima pretenzija i da piše povijest. On događaje ne bilježi neposredno, nego nakon određenog vremenskog razmaka, ponekad i od dvadeset i više godina. Bilješke su mu zbog toga subjektivne (a često i neprecizne), kao i inače kad se radi o zapisima memoarskog značaja. Glavna je vrijednost Peršićevih zapisa što nam daje podatke o djelatnosti (dijela) federalista nakon 6. siječnja 1929. godine, o čemu se malo pisalo. HFSS je naime, kao i druge stranke, proglašenjem šestojanuarske diktature zabranjena. To je ujedno i stvarni kraj te stranke. Na početku rada o djelatnosti HFSS tu sam se namjeravao i zastaviti. Peršićeve bilješke ponukale su me da, koliko je to moguće, nastavim još neko vrijeme pratiti rad federalista. Učinio sam to zbog toga što mi se činilo da se na taj način baca nešto svjetla na neke poteze federalista koje su vukli dok su bili stranački organizirani.

⁴ Ostavština Ivana Peršića, Historijski arhiv grada Zagreba, spis br. 62 (dalje HAGZ, P. OST.).

Dokumentima iz ove ostavštine služio se Lj. Boban u radovima: Prilozi za biografiju Ante Trumbića u vrijeme šestojanuarskog režima, Historijski zbornik, XXI—XXII, Svetozar Pribičević u opoziciji 1928—1936, Zagreb 1973, Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928—1941, Zagreb 1974.

⁵ Isto.

⁶ Dalje A-JAZU, T. OST.

UVOD

1. Od osnutka Kraljevine SHS do izjave Pavla Radića u Narodnoj skupštini 27. ožujka 1925. godine

U novu državu, Kraljevinu SHS, Hrvatska ulazi politički podijeljena na tri grupacije: građansku, seljačku i radničku. Do verifikacije odnosa tih snaga (izbori za Ustavotvornu skupštinu 28. studenoga 1920) prevladavalo je mišljenje da je građanska komponenta dominantna. To se odrazilo i u broju mandata koje su hrvatske stranke dobile u Privremenom narodnom predstavništvu. Hrvatska zajednica,⁷ kao stranka hrvatske buržoazije i inteligencije, osnovana 17. srpnja 1919. od više grupa, među kojima su najjače bile Starčevićeva Stranka prava i Napredna demokratska stranka, dobila je golemi dio od 78 zastupnika, koliko je pripalo Hrvatskoj (s Istrom, Rijekom i Dalmacijom). Radničke partije dobile su neznatan broj mandata, kao i Radićeva Hrvatska pučka seljačka stranka (samo 2). Iz protesta, te stranke nisu ni sudjelovale u radu Privremenog narodnog predstavništva.

Već općinski izbori provedeni tijekom 1920. godine pokazali su da odnos u PNP — u sastavljanju kojeg su sudjelovale vlade pojedinih zemalja — ne odgovara stvarnom stanju. To je najbolje došlo do izražaja prilikom izbora za gradsko zastupstvo u Zagrebu 21. ožujka 1920. godine. Na njima su pobjedu odnijeli komunisti osvojivši 20 mandata. Favorizirana Hrvatska zajednica, koja je sudjelovala na izborima s pozicija vlasti,⁸ dobila je 15, a HPSS samo jedan mandat.

Izbori za Ustavotvornu skupštinu pružit će pak novu sliku. Na njima će u Hrvatskoj kao apsolutni pobjednik izaći Radićeva stranka, koja će dobiti 50 mandata, dok će Hrvatska zajednica sa samo 4 mandata biti zauvijek potisnuta s čelne pozicije u Hrvatskoj, od koje će se ubuduće samo sve više udaljavati. Komunisti su na tim izborima u Hrvatskoj dobili osam mandata.

Radić iz načelnih razloga neće sudjelovati u radu Ustavotvorne skupštine. Nju će, vidjevši da ne može prodrijeti sa svojom federalističkom koncepcijom, napustiti i Hrvatska zajednica.

Situacija stvorena Vidovdanskim ustavom (Ustavom Kraljevine SHS) u prihvaćanju kojeg nisu sudjelovale hrvatske građanske stranke, i centralizmom koji je iz njega proizlazio išla je na ruku taktičkom približavanju HRSS⁹ i Hrvatske zajednice. Radiću je suradnja sa zajedničarima potrebna zbog prodora u gradove, dok oni u suradnji s Radićem vide jedinu priliku da igraju kakvu-takvu ulogu u politici, za koju su u samostalnom istupu bili preslabi. To dovodi do formiranja Hrvatskog bloka (u kojem je još i Hrvatska stranka prava), u kojem dominira HRSS.

Zajedničari u početku nisu spremni prihvatiti republikanstvo, na kojem Radić neprestano inzistira, pa mu je to poslužilo kao povod za razbijanje Bloka pred izbore u proljeće 1923. Svjesni svoje slabosti, zajedničari se na

⁷ Hrvatsku zajednicu je monografijski obradio dr Hrvoje Matković u raspravi Hrvatska zajednica, Zbornik radova V, Istorija XX veka, Beograd 1963. Podaci u ovom radu koji se odnose na tu stranku uzeti su uglavnom iz spomenute rasprave.

⁸ Na vlasti je vlada zajedničara Matka Laginje

⁹ Radić Hrvatskoj pučkoj seljačkoj stranci mijenja naziv Hrvatska republikanska seljačka stranka 8. prosinca 1920, nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu.

tim izborima ne usuđuju nastupati samostalno, nego glasaju za HRSS.¹⁰ Kruti stavovi dijela rukovodstva, osobito u taktici prema režimu, paraliziraju svaki pozitivan rad te male stranke, zbog čega je u jesen 1923. godine napuštaju ambiciozni političari: Mate Drinković, Đuro Šurmin i Milivoj Dežman. Oni će se postupno približiti režimu. Taj gubitak nadoknađen je Antom Trumbićem, koji iste godine seli u Zagreb i približava se Hrvatskoj zajednici. Stranka se opet počinje približavati Radiću, osobito kad pod Trumbićevim utjecajem prihvaća republikanstvo (25. listopada 1924). Zajedničarima to opet omogućuje vidljiviji izlazak u politiku jer ih Radić (koji je u zatvoru jer je na HRSS protegnuta Obznana zbog pristupa Seljačkoj internacionali) postavlja na svoju listu na skupštinskim izborima 8. veljače 1925. godine.¹¹ Od zajedničara tada su izabrani: Trumbić, Ladislav Polić, Ivan Krajač, Albert Bazala i Milovan Žanić. Oni sudjeluju u radu Hrvatskog seljačkog kluba u Narodnoj skupštini, koji sačinjavaju poslanici izabrani na listi HRSS.

Prihvatanje republikanstva i sudjelovanje na izbornoj listi HRSS, gdje su dobili povjerenje birača, stvaralo je dojam da su značajnije suprotnosti između zajedničara i radićevaca skoro potpuno nestale. No to je bilo samo prividno i privremeno. Kod zatvorenog Radića polako sazrijeva ideja o zakretu u političkoj taktici prema Beogradu.¹² Smatra se da je Radić prvi korak napravio člankom »Treba se ozbiljno zamisliti«, koji je uz naznaku »S naročite strane« objavljen u *Jutarnjem listu* dvanaest dana nakon izbora. Prema Josipu Horvatu taj Radićev potez omogućila je sama Radikalna stranka, koja je na vlasti, a prema Pribičeviću oni su u tu akciju sporazumijevanja s Radićem išli na kraljevo traženje.¹³ Inače su posrednici između Radića i režima odnosno kralja Aleksandra bili radikalni poslanik Mita Dimitrijević-Olivera, zagrebački ugledni novinar Toni Schlegel, Dušan Peleš i poslanik HRSS dr Nikola Nikić. Dimitrijević je osobno prenio kralju Radićevu izjavu, te instrukcije P. Radiću za izjavu u Narodnoj skupštini, u kojoj HRSS priznaje cjelokupno stanje proizašlo iz Vidovdanskog ustava.

Zajedničari su u toku tog događanja. Trumbić kao branitelj stalno je u kontaktu sa zatvorenim Radićem. On se neposredno upoznaje s Radićevim namjerama, koje zajedničarima ne odgovaraju ni iz taktičkih ni iz principijelnih razloga. Oni naime znaju da u slučaju sporazuma Radića s radikalima neće više biti potrebni Radiću. To za njih znači ponovni povratak u političku pozadinu, tim težu što će sad biti sami s federalističkim i republikanskim zahtjevima, koje su netom prihvatili, pa bi bilo nezamislivo da ih odmah odbace jer bi time došlo do izražaja da nisu politički subjekti, nego da potpuno ovise o Radićevim hirovima. Federalizam je pak bila glavna oznaka zajedničara, određi se njega bilo je ravno odreknuću identiteta. Zbog toga Trumbić nastoji odvratiti zatvorenog Radića od sporazumijevanja s radikalima, dajući mu jasno do znanja kako se ne može »angažirati za

¹⁰ Jedino se u Dalmaciji kandidirao Mate Drinković i bio izabran. U Dalmaciji je s kandidaturom pokušao i A. Trumbić, ali nije bio izabran.

¹¹ Odluka da se Obznana protegne na HRSS donesena je na sjednici vlade 23. prosinca 1924. Radić je uhapšen 6. siječnja 1925.

¹² Radić je za vrijeme emigracije u Londonu krajem 1923. godine koncipirao plan o Jugoslavenskoj uniji u dokumentu Temelji za konsolidaciju Jugoslavije, zadovoljstvom svih njenih naroda. O tome opširnije u zbirci dra B. Krizmana, Korespondencija Stjepana Radića, II, Zagreb 1973, 90–91.

¹³ J. Horvat, n. dj., 370.

Vidovdanski ustav«. Hrvatska zajednica je za nastavak dotadašnje linije prema beogradskom režimu. Ona je za jačanje Bloka narodnog sporazuma i seljačke (ljudske) demokracije.¹⁴ No Radić je odlučan u provođenju svog novog kursa, čiji je početak službeno najavljen izjavom Pavla Radića u Narodnoj skupštini 27. svibnja 1925. godine.

2. Od izjave P. Radića do formiranja Vlade narodnog sporazuma

Izjava P. Radića kojom HSS priznaje cjelokupno stanje proizašlo iz Vidovdanskog ustava nije kod zajedničara odmah izazvala javno negativno reagiranje. Dočekana je suzdržano — kao da se čekalo što će biti dalje. *Hrvat* je već idućeg dana prenio izjavu u cijelosti, a u istom listu narednih dana kao da se osjetilo nekakvo olakšanje, budući da su sada Hrvati »skinuli s leđa odgovornost za razvoj budućih političkih prilika«. ¹⁵ Prvi znak neslaganja je govor I. Lorkovića u budžetskoj raspravi, u kojem napada centralizam, a to implicite proturječi Pavlovoj izjavi. To nije ostalo nezapaženo. Za Pribičevića taj je govor »korektura« izjave P. Radića, pa su prema njemu zajedničari sada jedini republikanci.¹⁶ Nakon tog Lorkovićeva govora, u kojem se založio i za financijsku i gospodarsku samostalnost Hrvatske, nastupilo je zatišje. Zajedničari, međutim, još nisu za definitivni raskid s HSS. Zbog toga *Hrvat* narednih dana naglašava kako je protiv razdora HSS i Hrvatske zajednice.¹⁷ Čak se pojavljuje i komentar u kojem se opravdava Radićev postupak.¹⁸

Što je doprinijelo takvom stavu zajedničara kad se zna da ih je Pavlova izjava izravno pogodila? Po svemu se čini da su i nakon Pavlove izjave postojale kombinacije u kojima je svoje mjesto imala i Hrvatska zajednica. Prema jednoj kombinaciji zajedničarima se nudilo da uđu u vladu, koju će HSS podržavati. »Taj aranžman bi potrajao sve dok ne padne presuda u procesu g. Radića i drugova jer Seljačka stranka stoji na stanovištu da nije moguće da njezini ljudi sjede u vladi, u isto vrijeme dok se protiv njezinih vođa vodi sudski proces.«¹⁹ Radić je bio spreman prihvatiti i homogenu radikalnu vladu kojoj bi L. Polić bio ministar pravde, jer bi to povoljno utjecalo na ishod procesa. Polić je međutim to odbio.²⁰ To će kasnije priznati i sam Radić. Štoviše, prema njemu, tada je i Bazala trebao biti ministar prosvjete. P. Radić je međutim pred novinarima demantirao takve kombinacije.²¹

¹⁴ Blok narodnog sporazuma i seljačke (ljudske) demokracije sačinjavali su: Demokratska stranka, Slovenska ljudska stranka, Jugoslavenska muslimanska organizacija i HRSS, koja je prišla 4. travnja 1925. Predsjednik Bloka bio je Lj. Davidović, a u predsjedništvu se nalazio i P. Radić. Blok je priznavao teritorijalnu cjelokupnost Kraljevine SHS, koja bi se trebala urediti zakonitim putem, narodnim sporazumom Srba, Hrvata i Slovenaca. Tako uređenoj državi najbolje bi odgovarala parlamentarna monarhija engleskog tipa koja bi se zasnivala na narodnoj suverenosti.

¹⁵ HRVAT, 1521/29. III. 1925.

¹⁶ Isto, 1524/1. IV. 1925.

¹⁷ Isto, 1528/4. IV. 1925.

¹⁸ Komentar je u izvanrednom broju HRVATA od 7. travnja 1925. napisao Rudolf Herceg.

¹⁹ OBZOR, 105/16. IV. 1925.

²⁰ A-JAZU, T. OST., 154/95, 27. i 28. IV. 1925.

²¹ HRVAT, 1542/20. IV. 1925.

Zajedničari očito nisu htjeli riskirati da budu kompromitirani privremenom kolaboracijom s režimom, a bez čvrstih garancija što će biti kasnije. Hrvatska zajednica je tada radije stala na stajalište »da između nje i Seljačke stranke ne postoje nikakve razlike«. Vezujući se uz HSS, ona je čekala novu kombinaciju u kojoj će možda dobiti više. Osim toga još je uvijek postojala mogućnost da se Radić s radikalima ne nagodi, budući da je još uvijek bio u zatvoru.

Radić nije tako razmišljao. On je ovog puta bio odlučan da stvori »novu situaciju«. »Moraš gaziti i u govna kad nema drugog načina da dođeš do svog cilja«, govori Trumbiću, koji ga odvrća od sporazuma s radikalima.²² Trumbićevo odvrćanje Radić tumači kao želju zajedničara da bude osuđen, kako bi oni imali veću slobodu akcije. On to ne želi jer smatra da ne može doći do sporazuma dok je u zatvoru. Stoviše, smatra da je potrebno da osobno govori s kraljem.

»Vi gledate ružičasto«, odvrća ga Trumbić, »kao da Pašić želi sa HSS napraviti vladu i da misli na ustavni sporazum. Ali može biti i druga eventualnost, a ta je za mene ne vjerojatna nego sigurna, da naime Pašić tako ne misli. Njemu je do vlasti. Njemu ne konvenira koalicija s jednom strankom kao HSS. On hoće da vas eliminiira iz javnog života, smatra vas za ozbiljna protivnika i drži da ste u Moskvi stvorili vezu. (...) On hoće da razbije hrv. front i opoz. Blok (Blok narodnog sporazuma i seljačke (ljudske) demokracije, op. Lj. A.). To ja držim za sigurno, ali svak mora dozvoliti da može biti tako. Za taj slučaj otpadaju sve ružičaste kombinacije i valja uzeti stanovište prema ovoj drugoj eventualnosti.«²³ Trumbić je za jačanje Bloka. Tu treba još mnogo da se napravi. Treba raditi na programu kojeg još nema, a već se govori o formiranju jedne stranke. Pitanje Vidovdanskog ustava u Bloku još je otvoreno i na tome treba inzistirati, osobito kod Demokratske stranke, koja je ipak centralistička. »Treba da to progutaju. Ako se Blok razbije oni su propali. Oni su samo Partija a mi smo narod«,²⁴ uvjerava Trumbić Radića.

Trumbiću se činilo da je Radić oduševljen. »Vi ste Radić a ja sam Trumbić. Kad se izradi program o ustavu, dati ga kralju a on neka pozove i Pašića. Kralj ima pravo predlaganja skupštini. Treba da počme odmah.«²⁵ Kontakte je trebalo uspostaviti preko Nastasa Patrovića, radikalskog zastupnika s kojim je Radić u svoje vrijeme razgovarao i koji je bio pristao da se država uredi tako da bude zajednička kruna, vojska, vanjski poslovi, željeznice i pošta. Svi ostali poslovi bili bi autonomni.

No do sporazuma dolazilo se polako. Jedna od zapreka bila je Pribićeva Samostalna demokratska stranka, koja je s radikalima činila vladinu koaliciju, i grčevito se držala vlasti. Krajem travnja obnovljena je vlada iste koalicije. Iz nje su ispali Šurmin i Drinković koji na veljačkim izborima nisu uspjeli dobiti mandate. Unatoč njihovom ispadanju, što se moglo tumačiti kao korak prema zahtjevima HSS, obnavljanje koalicije s Pribićevićem nepovoljno je odjeknulo među radićevcima. Oni su to shvatili kao

²² A-JAZU, T. OST., 154/95, 27. i 28. IV. 1925.

²³ Isto, 29. IV. 1925.

²⁴ Isto.

²⁵ Isto.

pritisak jer je Radikalna stranka i dalje mogla manevrirati s udaljavanjem S. Pribičevića iz vlade, tjerajući zato HSS na dalje ustupke. To se osobito odnosilo na reviziju ustava, na što ni kralj nije pristajao.²⁶

»Sada sa radikalima treba prekinuti sve pregovore, srdio se Radić. To znači nećemo ništa tražiti (...) ali smo pripravnici razgovarati ako oni budu dolazili. Razgovarati se mora sa svakim.«²⁷ »Valja ojačati Blok s ciljem da se dođe do jedne stranke, nastavljao je Radić. Sada je čas za J.M.O. da uđe u Hrv. Selj. Klub. Kao Hrvati Muslimani bit će zaštićeni. Zatim treba dobiti da dođu k nama Krizman (koga su jučer izbacili iz vlade jer da je bio protivan pljački Turn Taksis) (...) i Juraj Demetrović (...).²⁸

Novom PP vladom Radić je očito bio iznerviran. »Ljut je na Pašića kao da je on prevario, jer izgleda da je osjećao za sigurno da će biti vlada RR«,²⁹ zabilježio je Trumbić. Trumbić mu je zatim ispričao kako je protekla posljednja audijencija P. Radića kod kralja (29. lipnja 1925), što je Nikić propustio kazati Radiću. Kada se Pavle potužio »da se ne može raditi s Pašićem,« kralj mu je odgovorio »da se ne može (ili da kaže da se ne može) raditi s njegovim stricem, da se nema povjerenja u njegovu stalnost i hoće li držati ili prevrnuti sve ovo što je do sada učinjeno (obraćanje HRSS)«.³⁰

Radića se to neugodno dojmilo. »Kritizira Pašića da je lud što radi«, bilježi Trumbić. »Ne samo kod kuće ali preko granice znaju svi jedno, da se protiv Hrvata neda ova država srediti. »O njemu da u inozemstvu imaju različita (!) mnijenja, ali o važnosti hrv. naroda da su svi načistu obzirom na sređivanje naših prilika u centralnoj Evropi.«³¹

No rad na sporazumu Radića s radikalima nastavljen je 2. srpnja počeli su i službeni pregovori koji su 14. srpnja završili potpisivanjem sporazuma. 18. srpnja formirana je koalicijska Vlada narodnog sporazuma u koju su kao ministri od strane HSS ušli: P. Radić, Krajač, Benjamin Šuperina i Nikić.

I. POČECI HFSS

1. Osnivanje i organizacija Hrvatskog narodnog federalističkog saveza

Dok su pregovori između radićevaca i radikala bili u toku, u Zagrebu je 5. srpnja sazvana sjednica Hrvatskog narodnog zastupstva. Očekivalo se da će P. Radić izvijestiti o rezultatima pregovora. Namjesto toga on je napao zastupnike Hrvatske zajednice da su protiv sporazuma s radikalima. Tražio je od njih da prihvate novu Radićevu politiku, ne govoreći dokle se došlo u pregovorima s radikalima. Trumbić i Lorković su na to izjavili kako se ne mogu izjasniti o novoj politici budući da o njoj ništa ne znaju. Jedino što znaju jest Pavlova izjava od 27. ožujka i nju osuđuju. Slično su iz-

²⁶ H. Matković, Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature, Zagreb 1972, 182.

²⁷ A-JAZU, T-OST. 154/96, 1. IV. 1925.

²⁸ Isto.

²⁹ Isto.

³⁰ Isto.

³¹ Isto.

javili i neki drugi zastupnici, kao: Mato Jagatić, Stjepan Uroić i Stjepan Buć. Nakon toga glasalo se o politici HSS, a zajedničari su se sustegli od glasanja.³²

Isti dan kad je zaključen sporazum s radikalima, 14. srpnja, u Beogradu je održana sjednica Hrvatskog seljačkog kluba. Predsjedatelj P. Radić tražio je glasanje o povjerenju S. Radiću za novu politiku. Prije glasanja P. Radić je upozorio da onaj tko ne glasa »nema više mjesta u Klubu«. I doista, nakon što su zajedničari glasali protiv (od HSS protiv je glasao M. Jagatić), P. Radić je zatražio da izađu iz Kluba.³³

To je konačan raskid. Na hrvatskoj strani odsad će u borbi za rješavanje hrvatskog problema biti dvije suprotstavljene koncepcije. U toj borbi zajedničari će stalno naglašavati kako su oni izbačeni iz Hrvatskog seljačkog kluba. Time će krivnju za »razbijanje hrvatskih redova« prebaciti na Radića, smatrajući da će tako zadobiti simpatije u budućoj borbi za birače.

Tome u prilog govori i izjava I. Lorkovića objavljena tih dana u *Hrvatu*. On tvrdi da je P. Radiću odmah nakon njegove izjave rekao da će biti u opoziciji prema novoj politici. Razložio je »kako bi ova opozicija bila korisna i potrebna za hrvatsku stvar.«³⁴ Zajedničari nisu dakle htjeli razbijanje fronte, nego podjelu uloga u borbi protiv režima. Teško je reći da li je ta kombinacija ozbiljno razmotrena između zajedničara i HSS, tim više što su je događaji do kojih je došlo temeljito opovrgli. No treba također reći: ako podjela uloga i nije bila dogovorena, pa se kao takva nije ni provodila, ona je bila stvarna. Budući će događaji i to potvrditi.

Svoje gledanje na novu situaciju, kao i koncepciju o uređenju države, zajedničari su iskazali u političkoj deklaraciji koju su dali 8. kolovoza. Između ostalog u njoj je rečeno: »Služeći se riječju 'sporazum' vodstvo Seljačke stranke nastoji u hrvatskoj javnosti izazvati misao, kao da je ono uglavilo s predstavnicima Radikalne stranke nekakvo rješenje ovih pitanja, koja su sporna između Hrvata i Srba, kao da je uglavilo sporazum, po kojem već jesu ili će biti djelomično priznati i uvaženi opravdani zahtjevi i interesi hrvatski. To je obmana. Nikakvog sporazuma u stvari ne ima. Vodstvo hrvatske seljačke stranke naprosto je prihvatilo program i politiku Pašića i Pribičevića i obvezalo se, da će taj program i tu politiku provoditi; a radikali su tu obvezu primili i vodstvo seljačke stranke na to obvezali posluživši se u tu svrhu Stj. Radićem dok je ovaj bio u zatvoru. (...)

Mi nastavljamo rad i borbu za takvo uređenje države, po kojem će hrvatski narod u svojoj hrvatskoj domovini imati zakonodavnu i izvršnu vlast sa svojim Saborom i svojom vladom u Zagrebu, te sa pravom da raspolaže svojim gospodarskim životom i svojim financijama.«³⁵

Gdje se u takvom razvoju događaja našla Hrvatska zajednica? Koje je njeno mjesto u sklopu parlamentarne kombinatorike? To se ne smije ispustiti iz vida kada je riječ o jednoj političkoj stranci u okviru Vidovdanskog ustava.

Već na prvi pogled nameće se sličan položaj Hrvatske zajednice i SDS. I jednu i drugu stranku napustio je jači partner, koji je iz njihova kuta

³² R. Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb 1942. 294.

³³ Isto, 295.

³⁴ HRVAT, 1629/22. VII. 1925.

³⁵ F. Čulinović, n. dj.?

gledanja revidirao dotadašnju politiku. Taj položaj uočio je odmah i *Obzor*³⁶, no bio je odmah napadnut od *Hrvata*.³⁷ No na tome se nije stalo. *Vreme* čak spominje jedan memorandum koji su uputili »zajedničari iz provincije«. Oni traže da se »dr. Lorkoviću i drugovima oduzme iz ruku *Hrvat*, koji bi trebao pisati povoljnije o sporazumu«. »U Beogradu postoji kooperacija između g. g. dr. Lorkovića i Svetozara Pribićevića«, piše dalje u memorandumu. »Sam g. Ljuba Davidović začuđen je ovakvim držanjem Hrvatske zajednice, koja se odvaja od njega, a približava gospodinu Svetozaru Pribićeviću«³⁸.

Teško je nešto reći o tim kontaktima (ukoliko ih je uopće bilo), budući da o tome nema podataka. Između Hrvatske zajednice i SDS postojale su tolike razlike, kako u ideologiji tako i u taktici, da je teško govoriti o nekoj mogućoj kooperaciji, tim više što ne vidimo konkretnu korist koju bi ona donijela za obje strane.

Ostaje činjenica da se nakon razlaza s HSS Hrvatska zajednica nije vezala ni uz jednu političku stranku. Namjera vodstva je očito bila da najprije ojača stranku, i to okupljanjem svih nezadovoljnika novom Radićevom politikom. U tom trenutku činilo se da su mogućnosti za to velike. Zajedničarima su se u otporu Radiću već na početku pridružili i neki istaknuti članovi HSS. Zajedno s njima sjednicu Hrvatskog seljačkog kluba napustio je M. Jagatić, a za vladinu deklaraciju nisu glasali: Buć, Jagatić, Uroić, Stjepan Kukulj i Ivan Trojanović. Od istaknutih radićevaca od njega je otpao i Tomo Jalžabetić. Nezadovoljnika politikom HSS bilo je i izvan tih grupa. Zbog toga se nametala potreba da se svi oni povežu radi zajedničkog nastupa. Prvi korak bilo je sazivanje konferencije u Splitu 13. rujna 1925. Na toj konferenciji poslanika Hrvatske zajednice i disidenata HSS konstituiran je parlamentarni Hrvatski narodni federalistički klub i osnovan Hrvatski narodni federalistički savez.

Na konferenciji su govorili Trumbić (predsjednik konferencije), Lorković, Jagatić, Uroić i Zanić, a sudjelovao je »preko hiljadu učesnika iz banke i dalmatinske Hrvatske«.³⁹ Konferencija je donijela više rezolucija: o političkom položaju, o daljem radu, o stvaranju Hrvatskog narodnog federalističkog saveza s glavnim političkim načelima, kao i o narodnim, ekonomskim, kulturnim i socijalnim problemima. Donijeta je rezolucija o podršci Lorkoviću (zastupniku kotara Split) kao i »rezolucija kojom se ovlašćuje novostvoreni parlamentarni klub da vodi organizaciju HNFS u narodu do momenta, kada se bude moglo pristupiti konstituiranju nove hrvatske političke stranke«.⁴⁰

Na konferenciji su donesena i načela HNFS. Najznačajnije je državno-pravno načelo prema kojem »Kraljevina SHS ima da se uredi kao federativna država sastavljena od zemalja koje će prema Ustavu biti ravnopravni članovi državne zajednice«. Kao »središnje zakonodavno tijelo« predviđena je Narodna skupština, kojoj će biti odgovorna »središnja vlada kao upravna vlast«. Federalne jedinice imat će »posebno zakonodavno tijelo« kojem će odgovarati »zemaljska vlada kao zemaljska upravna vlast«.⁴¹

³⁶ OBZOR, 193/21. VII. 1925.

³⁷ HRVAT, 1629/22. VII. 1925.

³⁸ VREME, 1433/14. XII. 1925.

³⁹ HRVAT, 1682/14. IX. 1925.

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Isto, 1683/15. IX. 1925.

Budući da se te promjene ne mogu provesti u sklopu postojećeg Vidovanskog ustava, »ovo uređenje provest će se putem revizije ustava«.42

U novom sustavu vlasti predviđa se »narodna vladavina po načelu narodne demokracije«.43 Ona će se ostvarivati u političkim i ljudskim pravima, poštovanju zakona, nezavisnosti sudaca, poštenju u upravi itd.

Što se tiče narodne privrede, njezin temelj predstavljat će seljačko gospodarstvo jer je seljaštvo golema većina naroda i glavni njegov činilac. Zbog toga seljaku treba »osigurati najmanju mjeru zemlje i šume, koja je nužna za dostojno uzdržavanje obitelji«.44 Podupirat će se seljačko gospodarstvo i osiguravati seljački kredit.

U načelima se pokazuje briga i za građanske staleže, a govori se i o »radničkom pravu«, samo se njemu ne pristupa kao klasnom, nego kao socijalnom problemu. Zbog toga se za »društvene opreke«, koje se uviđaju, ne nude nikakva rješenja, već se smatra da njih treba »što više ublažiti«.45 Klasna se borba osuđuje jer »svi su staleži ravnopravni«.46

Govori se i o značenju prometa (treba graditi izravnu željezničku prugu od mora do Beograda, preko Sarajeva), mora, pomorstva, ribarstva...

Načela nisu detaljnije razrađena. Tako se u njima od federalnih jedinica spominje samo Hrvatska. O obliku vladavine nema ni riječi. Takva nerazrađenost vjerojatno je namjerna da bi se dobio veći prostor u političkim manevrima.

Osnivanjem HNFS Hrvatska zajednica nije prestala postojati. Ona će to napraviti »čim se pokaže uspjeh ove nove akcije i čim bude osigurana mogućnost osnutka nove stranke«.47 Osim zajedničara i disidenata HSS u novu stranku nastojalo se dovesti i Hrvatsku stranku prava.

Radiću takav razvoj situacije ne odgovara. Jedanaest federalističkih zastupnika, doduše, ne može ugroziti njegove pozicije u parlamentu, no vještim djelovanjem, kao i radom na terenu, može mu donijeti mnoge neugodnosti.48 Osim toga raspoloženje birača prema njegovoj novoj politici još nije provjereno. To mu daje dovoljno razloga za zabrinutost. Zbog toga Radić odgovara agresivno: traži da federalisti polože mandate, koje su ionako dobili na njegovoj izornoj listi i glasovima njegovih pristalica.49 Federalisti to odbijaju uz argument da oni nastavljaju politiku za koju su dobili povjerenje birača, a to nije slučaj s Radićem, koji je to povjerenje izgrao. Upravo on ne vodi politiku za koju je izabran.

Konferencija u Splitu i osnivanje HNFS ipak je više pregrupiranje starih nego dovođenje novih snaga na političku pozornicu u Hrvatskoj. Zajedničari, čija je politika u osnovi uvijek bila kruta nisu mogli slijediti Radićevu politiku stvaranja novih situacija, te su zajedno s Radićevim neza-

42 Isto.

43 Isto.

44 Isto.

45 Isto.

46 Isto.

47 Isto, 1685/17. IX. 1925.

48 Na sjednici Narodne skupštine od 30. veljače 1926. Stjepan Uroić, nekad istaknuti član vodstva HPSS, odnosno HRSS, čita himnu Habsburgovcima koju je napisao S. Radić i koja je za vrijeme rata bila objavljena u Domu.

49 Preko DOMA S. Radić se obraća I. Lorkoviću i drugim zastupnicima Hrvatske zajednice: »Pozivljam vas da položite mandate, koje ste dobili samo od Hrvatske seljačke stranke i mene.«

dovoljnicima ostali na starim stajalištima, računajući da će zato biti nagrađeni od naroda, koji se za takvu politiku »izjavio na svim dosadašnjim izborima«.

Ovo razdoblje završit ću ocjenom koju je o zajedničarima dao komentator *Obzora*, za koju smatram da je realna: »Kod pojedinaca od njih (zajedničara, op. Lj. A.) i njihova sadašnja odluka nastala (je) kao logična posljedica njihovog političkog mentaliteta, nazora na svijet, onog atavističkog, tipičnog hrvatskog gledanja na političku borbu kroz načela nekog romantičnog, sentimentalnog idealizma, koji posmatra političku borbu sub specie aeternitatis a bez shvaćanja za dnevne, manje praktične potrebe i interese naroda. Nećemo tu isticati koliko nam je anahroničko to teoretiziranje u politici, izvan života, donijelo već nedaća i poraza.«⁵⁰

Obzorov komentator ne ulazi u uzroke ovog inače točno oslikanog stanja. Oni se sigurno nalaze u klasnoj ograničenosti zajedničara. Pripadnost malobrojnoj buržuskoj klasi u Hrvatskoj onoga vremena odredila je metodu njihove političke borbe. Situaciju općeg prava glasa ti političari s početkom karijere u sasvim drugim vremenima i uvjetima nisu mogli iskoristiti jer su se masama nametnuli drugi, koje su te mase prihvatile kao svoje.

2. Osnivanje HFSS

Nakon konferencije u Splitu federalisti održavaju skupštine u pokrajini na kojima zajednički nastupaju zajedničari i disidenti HSS. Sadržaji tih skupština uglavnom su napadi na S. Radića, kojeg se žigoše kao izdajicu. Smatrajući da su u prednosti pred HSS, oni traže parlamentarne izbore. Lorković to traži u anketi *Obzora*,⁵¹ a Trumbić u govoru u Splitu.⁵² U namjeri da vežu uz sebe seljački dio izbornog tijela, počinju izdavati i njima namijenjen tjednik *Hrvatski seljački narod*⁵³ koji je trebao biti pandan Radićevu *Domu*.

Nema mnogo podataka jesu li prijedlozi o stranačkom organiziranju dolazili s terena. Za jedan takav može se smatrati pismo dra N. Z. Bjelovučića, odvjetnika iz Dubrovnika, upućeno Trumbiću. »Sporazumi se sa Lorkovićem, Žanićem i drugim«, poziva Bjelovučić. »Okupimo se u kolo za slobodu Hrvatske, narod će vidjeti, da nas ima još — boraca, i kao lavina prohujat će dalmatinskom Hrvatskom stari Hrvatski ponos i okupice narod pod barjak slobode!«⁵⁴

Prema Trumbićevu odgovoru proizlazi da je takvih zahtjeva bilo više. »Ja i moji drugovi na terenu nastojali smo najprije da saznamo što narod naročito na selu misli o političkim pitanjima. (...) I kroz ovo nekoliko mjeseci pompljiva opažanja dobili smo izravno iz naroda uputu, koja je plod narodnog iskustva ovih sedam godina«,⁵⁵ piše Trumbić. Težište toga rada bila je Banovina, »zato što je onamo seljački narod od rata pa do

⁵⁰ OBZOR, 188/16. VII. 1925.

⁵¹ HRVAT, 1788/2. I. 1926.

⁵² Isto.

⁵³ Vlasnici i izdavači HRVATSKOG SELJAČKOG NARODA bili su Mato Jagatić i Stjepan Uroić, a prvi urednik Matija Kovačić. List je izlazio svake srijede a prvi broj je izašao 30. IX. 1925.

⁵⁴ Trumbićev arhiv u Narodnoj biblioteci u Splitu. 588/27 (dalje NSB, TA).

⁵⁵ Isto.

sada stekao zrelost političku i sposobnost da vodi politiku i to u daleko većoj mjeri nego u Dalmaciji, iako je i u nas veliki napredak. Pred seljacima možeš onamo da govoriš o svim političkim pitanjima onako kako se govori u krugovima inteligencije«. To su uglavnom ljudi od 25 do 40 godina, od kojih je »HFSS dobila uputu i poticaj i što je naša stranka programski učinila to je sve došlo iz naroda, i u narodu nailazi na oduševljen odziv«. ⁵⁶

Hrvatska federalistička seljačka stranka osnovana je 11. siječnja 1926. godine u Zagrebu na skupštini pouzdanika Hrvatskog narodnog federalističkog saveza. Skupštinu, kojom je rukovalo predsjedništvo u sastavu: Trumbić, Jalžabetić i Piškulić, otvorio je seljak Mato Jagatić. Na sjednici je konstituiran Glavni odbor (dvanaest aktualnih i bivši poslanici te izabrani članovi) i Predsjedništvo na čelu s Ivanom Lorkovićem. Usvojeni su program i statut stranke, čiji je nacrt izradio Parlamentarni klub HNFS. Hrvatska zajednica ušla je u HFSS kao njena okosnica, i time je ujedno prestala postojati kao posebna stranača organizacija.

Osnivanje HFSS najavljeno je kao »uspostava hrvatskoga narodnoga fronta«. ⁵⁷ Situacija je paradoksalna: stvara se nova stranka s velikim pretenzijama, koja ne nudi novi program. Trumbić to izričito naglašuje: »Što se tiče stranke, koju ćemo danas proglasiti, ni to nije ništa nova. To je stara, opća stranka. U nju se pozivaju svi pravi iskreni pristaše HRSS (burni pljesak)«. ⁵⁸

Federalisti dakle žele nastaviti radićevstvo bez Radića, koji ga je navodno izdao. Oni traže smjenu na vrhu HSS i nastavak politike korigirane Radićevim priznavanjem Vidovdanskog ustava. Zbog toga su njihove oštrice uperene na Radića osobno. Decentan i uvijek odmjeren Trumbić otvoreno ga optužuje za izdajstvo; »Hrvatska zajednica, koja nije bila u njegovoj (Radićevoj, op. Lj. A.) stranačkoj organizaciji, pokoravala se svim njegovim mušicama samo zato, jer je vjerovala, da on može raditi koješto, ali da neće izdati.« ⁵⁹ Mato Jagatić, Radićev suborac od početka, optužuje ga za sebičnost. Radić je naime, prema Jagatiću, mogao izaći iz zatvora pod uvjetom da se ne bavi politikom. No umjesto zatvora ili pasivizacije on je izabrao treće — izdaju. Kapitulirao je samo da bi ostao na političkom vrhu. ⁶⁰

Uza sav radikalizam na riječima (upućen biračima), na osnivačkoj skupštini bilo je i pomirljivih tonova, i to o važnim stvarima (upućenih režimu). »Nećemo pretjerivati«, obećava Trumbić. ⁶¹ Konkretna priloga tome je priznavanje monarhije, koja »ne spada među pitanja, na koja bi se odnosila revizija ustava« (L. Polić). ⁶²

Prihvatanjem monarhije ali inzistiranjem na federaciji, federalisti su smatrali da su ostali na polju realne politike. Radić za to nije bio sposoban jer se kretao u ekstremima: od republikanizma do prihvatanja »cjelokupnog stanja«. Upravo je na tome HFSS gradila svoje nade u uspjeh.

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ HRVAT, 1797/11. I. 1926.

⁵⁸ Isto, 1798/12. I. 1927.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Isto.

⁶¹ Isto.

⁶² Isto.

II. ORGANIZACIJA HFSS

Organizacija HFSS regulirana je Pravilnikom ili statutom.⁶³ Organi stranke bili su: mjesne i kotarske organizacije, Kongres ili glavna skupština stranke te Glavni odbor i Predsjedništvo.

Poslove mjesne organizacije vodio je odbor, koji se sastojao od predsjednika, potpredsjednika, tajnika, blagajnika i odbornikâ. Odbor se imao sastajati jednom mjesečno i bio je dužan voditi točan popis članova. Da bi se postalo članom stranke, trebalo se prijaviti odboru mjesne organizacije. Odbor je raspravljao o svakoj prijavi i odlučivao o primanju. Podnosioci prijava uglavnom bi bili primljeni, no bilo je i slučajeva da je kandidat bio odbijen.⁶⁴ To znači da su ipak postojali određeni kriteriji o tome tko je mogao biti član stranke. No odbijanje kandidata bila je iznimka. Krajem 1927. godine zagrebačka organizacija HFSS imala je 4 tisuće članova.⁶⁵ Broj članova HFSS osobito je rastao u kriznim situacijama, onda kad je dolazilo do radikalizacije političkog života. Tako je u prvih šest mjeseci 1928. godine u HFSS pristupilo 555 novih članova.⁶⁶ Članovi stranke imali su stranačke iskaznice i plaćali su članarinu. Osim članarine članovi su pozivani da daju dobrovoljne priloge, osobito za izborni fond.

Federalisti su pokušali organizirati i svoju omladinsku organizaciju.⁶⁷ Studentska organizacija HFSS imala je prema statutu ista prava kao i kotarska.⁶⁸

Kongres, onako kako je predviđen statutom, nije nikad održan. Statutom je bilo predviđeno da kongres ili gavnu skupštinu stranke sačinjavaju predsjednici mjesnih, kotarskih i studentske organizacije, zastupnici iz mjesnih organizacija (na 100 članova 1), narodni zastupnici članovi stranke i njihovi zamjenici te članovi Glavnog odbora. Kongres se trebao sastajati svake jeseni na poziv predsjednika ili jedne trećine narodnih zastupnika. I jedna trećina članova glavnog odbora HFSS mogla je, ako se složi sazvati kongres.

Glavni odbor stranke trebao se prema statutu birati na kongresu. U nje ga su, po svom položaju, ulazili i narodni zastupnici HFSS i njihovi zamjenici.

Predsjedništvo stranke imalo je ulogu izvršnog organa. Njega su sačinjavali: predsjednik, 4 potpredsjednika, 2 tajnika, blagajnik i 6 članova.

⁶³ Pravilnik ili statut HFSS objavljen je u HRVATU 17. I. 1926.

⁶⁴ Od 556 kandidata koji su željeli pristupiti u HFSS u prvoj polovini 1928. »jedan koji se je prijavio odbijen je«. HRVAT, 27. VII. 1928.

⁶⁵ HRVAT, 2463/20. III. 1928.

⁶⁶ Isto, 2565/27. III. 1928.

⁶⁷ Isto, 2421/27. I. 1928.

⁶⁸ Ova statutarna odredba vjerojatno nikad nije ostvarena. Nesigurno je i samo postojanje omladinske odnosno studentske organizacije HFSS. Prema V. Rajčeviću iakovm bi se moglo smatrati Kulturno udruženje Hrvatska mladica, koje će se predstavljati kao izvanstranačko, »a stvarno će biti omladinska filijala tek osnovane HFSS, odnosno Lorkovića i Trumbića«. Hrvatska mladica nastala je od onih članova Radićeve studentske organizacije »Matija Gubec« koji su osudili odbacivanje republikanskog obilježja HRSS te su morali odstupiti. Njima su se pridružili omladinci bivše Hrvatske zajednice »ali i nekoliko frankovaca«, koji će Hrvatsku mladicu »pokušati iskoristiti kao svog akcionog saveznika«. Inače, sveučilišna organizacija Hrvatske mladice (uz nju su postojale građanska i seljačka) osnovana je u prosincu 1925, dakle prije HFSS. Vidi V. Rajčević, *Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1919—1928*, I, Zagreb 1979, str. 198. i 200.

Prvi predsjednik, izabran na osnivačkoj skupštini, bio je Ivan Lorković, a nakon njegove smrti (24. veljače 1928) predsjednik je postao A. Trumbić, Potpredsjednici su bili: Jalžabetić, Uroić, Jagatić i Polić,⁶⁹ tajnici Bazala⁷⁰ i Jelašić, a članovi: Kruhan, Papratović, Peršić, Trumbić, Vrtar i Žanić.

Pravilnik ili statut HFSS prihvaćen je 10. siječnja 1926. i nije se mijenjao.

III. PROGRAM HFSS

Program HFSS donesen je na osnivačkoj skupštini stranke kao Temeljni nauk ili program HFSS⁷¹ Značajno za taj stranački dokument je što je cijelo njegovo težište prebačeno na državnopravni problem Kraljevine SHS, tj. na državnopravno rješenje hrvatskog problema. Taj problem, koji je stalno žarište krize u Kraljevini SHS (kasnije i u Kraljevini Jugoslaviji), tim je teži što su režimi neprestano nastojali na unifikaciji već davno formiranih naroda. Zbog toga federalisti već u prvom stavu preambule Temelnog nauka smatraju potrebnim naglasiti posebnost hrvatskog naroda: »Hrvatski narod je i pored srotstva s ostalim južnoslavenskim narodima poseban narod s punim pravom na samostalni narodni i politički život.«⁷²

U preambuli se dalje naglašuje kako je stanje stvoreno ujedinjenjem od 1. prosinca 1918. provizorno, budući da hrvatski narod nije ostvario svoje pravo samoopredjeljenja. Izlaz iz tog stanja je revizija Ustava Kraljevine SHS (Vidovdanskog ustava), koji je ozakonio centralističko uređenje države. »Centralizam je stvoren zato, da omogući i podržava političku prevlast jednog naroda nad drugim i jedne zemlje nad ostalim«,⁷³ kaže se u preambuli. Federalisti točno uočavaju da je »političko povlašćivanje« samo sredstvo za »gospodarsko i financijsko izrabljivanje«. ⁷⁴ Zbog toga HFSS otklanja »svako uređenje, koje je u jezgri svojoj centralističko«. ⁷⁵ Centralizam treba zamijeniti takvim sustavom koji bi se imao »osnivati na volji naroda hrvatskoga, srpskoga i slovenačkoga«, ⁷⁶ a Kraljevina SHS bi trebala braniti narodnu suverenost i državnu samostalnost naroda koji je sačinjavaju.

Federalisti, dakle, smatraju da bi Kraljevina SHS trebala biti uređena kao složena država, i to kao federacija. Federativne jedinice bile bi: Srbija, Crna Gora, Hrvatska, Bosna i Hercegovina i Slovenija. Prilikom teritorijalnog razgraničavanja pojedinih zemalja trebalo bi uzeti povijesne, geopolitičke, privredne i prometne prilike. Pogranična područja jedne jedinice mogla bi se pripojiti drugoj ukoliko se za to izjasni pučanstvo dotičnog područja.

⁶⁹ Ladislav Polić umro je 8. XI. 1927.

⁷⁰ Albert Bazala bio je predsjednik Matice hrvatske. U tom svojstvu bio je prisutan u Novom Sadu prilikom osnivanja Općeg prosvjetnog saveza SHS. Kako je »kao predsjednik prekoračio zadaću«, morao je podnijeti ostavku. Kako se intencije Općeg prosvjetnog saveza SHS nisu uklapale ni u program HFSS, Bazala je istupio iz Predsjedništva i Glavnog odbora stranke.

⁷¹ Integralni tekst Temelnog nauka ili program HFSS donio je HRVAT u brojevima 14. i 15. I. 1926.

⁷² HRVAT 1800/14. I. 1926.

⁷³ Isto.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ Isto.

Federacija bi funkcionirala tako da bi se odredile kompetencije centralne vlasti i vlasti federalnih jedinica. Od kompetencija u ustavu bile bi izričito nabrojene samo one koje se tiču centralne vlasti, dok bi sve ostale pripale pojedinim zemljama. Zajednički poslovi svode se na minimum. To su: vanjska politika, narodna obrana, carine i jedinstven novčani sustav.

Zajedničko zakonodavno tijelo (Narodna skupština) konstituiralo bi se na delegatskom principu od delegacija zemaljskih sabora. Poslove zajedničke uprave obavljala bi zajednička vlada, koja bi odgovarala Narodnoj skupštini.

Zakonodavna tijela u federalnim jedinicama bili bi zemaljski sabori, a upravna tijela zemaljske vlade, koje bi odgovarale zemaljskim saborima.

U slučaju sporova o nadležnosti između zajedničkih i zemaljskih poslova prosuđivao bi Ustavni sud.

U programu se, zatim, govori o samoupravi općina i županija. Vlada ima pravo nadzirati njihove poslove samo u pogledu zakonitosti.

Troškovi u državi podmiruju se porezima. Porezi se određuju »u razmjeru sredstava građana«, a inače su izravni i progresivni.

Federalisti osobitu pažnju posvećuju sudstvu. Prema njima sudovi bi trebali biti odvojeni od uprave. Oni su »potpuno nezavisni i ne stoje ni pod kakvom vlašću, kad izriču pravdu, nego sude po zakonu«.⁷⁷

O zločinima, te »prestupcima političkim i tiskovnim sudu«. Suci su u obavljanju službe nezavisni i stalni. Oni se ne mogu »svrgnuti«, premjestiti, staviti na raspolaganje ili umiroviti prije navršene 65. godine.

Iz dijela programa koji se odnosi na oblik vladavine HFSS kao da želi ostaviti dojam da nerado prihvaća monarhiju. Kraljevina se spominje samo u naslovu države ali se ponekad službeni naziv Kraljevine SHS znade zamijeniti terminom »državna zajednica SHS«. Do toga dolazi iz želje da se što jače distancira od politike HSS, odnosno od njena zaokreta u stranačkoj taktici, u kojoj je upravo prihvaćanje monarhije i centralizma najbitnije. U odjeljku u kojem se govori o suverenitetu (»narodnom vrhovništvu«) federalisti izričito kažu da je suveren narod, tj. »da je on izvor sve vlasti u državi«.⁷⁸ Svoju suverenost narod iskazuje na izborima. Iz toga proizlazi da »HFSS traži (...) parlamentarnu ustavnu vladavinu uz najstrožu odgovornost vlade i činovnika narodnim predstavništvima«.⁷⁹ No u političkoj praksi federalisti nisu pravili velik problem oko oblika vladavine. U program nisu stavili da su za monarhiju, budući je većina stranke, tj. zajedničari, tek nedavno bila prihvatila republikanstvo, i to više da se udovolji Radiću nego kao stvar uvjerenja. U toku političke akcije HFSS nikad nije postavljala pitanje oblika vladavine i smatralo se kao normalno da prihvaćaju monarhiju i dinastiju. To su povremeno i isticali. U pismu Bjelovučiću, odvjetniku iz Dubrovnika — koje je u stvari instrukcija aktivistima na terenu — Trumbić o problemu oblika vladavine piše: »U prvom redu čuli smo sa svih strana iz seljačkih redova da u ostvarenje hrvatske republike Stj. Radića nije misaoni narod ni prije vjerovao, nego je shvatio tu riječ kao parolu koja je predstavljala najodrešitiji otpor protiv hegemonističke beogradske politike. Seljaci shvaćaju da htjeti ostvariti sada hrvatsku republiku značilo bi najprije rušiti današnju dinastiju i staviti pitanje

⁷⁷ Isto.

⁷⁸ Isto, 1801/15. I. 1926.

⁷⁹ Isto.

dinastičko ispred svih stvarnih zahtjeva hrvatskoga naroda, a zatim da htjeti ostvariti republiku značilo bi odvojiti Hrvatsku od ove državne cjeline i po tome voditi revolucionarnu politiku kod kuće i u međunarodnom pogledu, jer je ova država međunarodna činjenica ne samo faktična nego i pravna. (...) Po onome što vidimo sigurno je da pod republikanskom parolom ne može se više pokrenuti naše široke narodne slojeve, jer u narodu ne postoji uvjerenje da se to može ostvariti.«⁸⁰

Prelazeći na pitanje o državnom uređenju, Trumbić je nastavio: »Sve ovo vrijedi i za pitanje o konfederaciji, koja pretpostavlja više nezavisnih državnih jedinica, koje hoće da se po slobodnom ugovoru udruže, sa pravom da mogu razriješiti taj odnošaj po svojoj volji.«⁸¹ Trumbić smatra da i u tom slučaju treba rušiti državu, a to se zasad ne može jer i seljaci uviđaju jalovost takve politike. Osim toga tu je i pitanje razgraničenja. »Bi li ona« (Hrvatska, op. Lj. A.), pita se u pismu Trumbić, »osim Dalmacije uključivala i B. H.? Ne može se misliti da bi Nesrbi u B. H. htjeli se angažovati ozbiljno za ostvarenje ovakve ideje u svim njenim posljedicama. (...) A kad bi se B. H. prepustila velikosrpskoj ideji, Hrvatska ne bi u nikakvom slučaju značila mnogo.«⁸² Zbog nemogućnosti da se ostvari maksimalni program, Trumbić želi da vodi politiku za koju smatra da je realna, pa piše: »Ali što hrvatski seljaci i sav hrvatski narod s ove i one strane Velebita hoće i od čega ne odustaje jest, Hrvatski sabor, hrvatska vlada u Zagrebu sa gospodarstvenom i financijskom samostalnošću. To znači ne dirati u opstanak države kao takve, nego tražiti njeno preustrojstvo u smislu federacije, u kojoj bi i Hrvatska imala svoj položaj jednak položaju Srbije i drugih zemalja. Mi smo izradili potpun program za federaciju, koji riješava uglavnom sva pitanja i to državno-pravna, teritorijalna, gospodarstvena, financijska, prosvjetna i socijalna.«⁸³

HFSS dakle neće agitatorske krilatice, koje su neostvarive, a koje samo izazivaju represalije. Iako smatra da je program koji je postavljen realan, Trumbić naglašava da se on može ostvariti jedino maksimalnim angažiranjem svih slojeva hrvatskog društva. S tim u vezi piše: »Mjesto ispuhanih Radićevih smicalica o seljaštvu i gospodi, mi smo ostvarili, iako za sada u ograničenom opsegu, ujedinjenje seljaštva, građanstva i inteligencije u jednoj hrvatskoj fronti. Na konstituirajućem sastanku 10. ovog mjeseca (siječnja, op. Lj. A.) u Zagrebu došlo je mnogo predstavnika seljačkih organizacija u Banovini (...)«.⁸⁴

Na međunarodnom planu HFSS je za podupiranje *Društva naroda* te za javnost u međunarodnim odnosima. Zbog toga se izjašnjava protiv »tajnih međunarodnih ugovora«.

U vezi s parlamentarizmom HFSS nije nalazila rješenja. Ona se, naime, izjašnjava da se treba vladati »u općem interesu«, a protiv »samovoljstva« većine jer je to »protivno duhu narodne vladavine«. Kako to provesti u zajedničkom parlamentu, u kojem svaka delegacija može biti nadglasana? Federalisti na to ne odgovaraju. Mogućnost veta u zajedničkom parlamentu

⁸⁰ Isto.

⁸¹ Isto.

⁸² Isto.

⁸³ Isto.

⁸⁴ Isto.

nije predviđena. Kvalificirana većina spominje se samo prilikom donošenja ustava, koji se prihvaća »s unaprijed kvalificiranom većinom, koja potpuno zaštićuje od nadglasavanja«. ⁸⁵

Jasno je da HFSS osobitu pažnju posvećuje Hrvatskoj, koja »kao hiljadugodišnji politički individualitet« obuhvaća »Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju s otocima, Istrom i Međimurjem«. ⁸⁶ Hrvatskom u tim granicama »upravljat će se u hrvatskom saboru kao zakonodavnom tijelu i po svojoj zemaljskoj vladi u Zagrebu s banom na čelu«. ⁸⁷

Osim državnopravnih problema, koji su u prvom planu, federalisti se znatno manje zanimaju za društvene probleme. O njima se izjašnjavaju rijetko, a kad i govore, onda je to samo u načelu. Tako je u Temeljnomo nauku ili programu HFSS. U njegovu drugom dijelu sasvim se uopćeno govori o »čovječanskim pravcima«, poštovanju osobnog dostojanstva, o slobodi duha, znanosti, tiska, sastajanja i udruživanja.

Federalisti pravilno uočavaju značenje seljaštva u Kraljevini SHS, osobito poučeni iskustvom S. Radića, koji je smišljenim pristupom toj najbrojnijoj društvenoj grupaciji polučio velik uspjeh. Osim toga dio rukovodstva stranke sačinjavaju disidenti HSS, koji su i sami seljaci, kao Uroić, Jagatić i Jalžabetić.

Zbog toga federalisti nastoje seljaštvu pokloniti osobitu pažnju. To se očituje i u samom nazivu stranke. No osjeća se velik raskorak između uočene važnosti seljaštva i konkretnih akcija u smislu njihova pridobivanja u stranku. Za veliki dio seljaštva federalisti su nerazumljivi, nepristupačni, tako da se povjerenje između HFSS i seljaka nikako ne uspostavlja. Štoviše, federalisti napadani od Radića nikako ne mogu skinuti etiketu »pokvarene gospode«. Oni bi to željeli, ali se stječe dojam da se ne trude da nešto učine. Oni rijetko odlaze na teren, posebice na selo, a kad to i naprave, zna se da će uskoro biti izbori, tj, da su im potrebni glasovi. Seljaci to uočavaju, tako da unatoč prihvatljivom federalističkom državnopravnom programu (ukoliko on uopće dođe do njih i ukoliko ga razumiju), oni ostaju federalistima potpuno strani. Zbog svega toga dio federalističkoga programa u kojem se govori o seljaštvu seljacima djeluje frazerski, za razliku od Radićeve žive riječi i neposrednog kontakta. U Temeljnomo nauku seljaštvo se uzima kao »glavni činilac naroda a seljačko gospodarstvo kao osnov narodnog gospodarstva«. ⁸⁸ Zbog toga treba raditi na njegovu prosvjeđivanju. Seljaku, osim toga, treba davati povoljne kredite a velika »glad« za zemljom koja vlada u državi mogla bi se ublažiti »ukidanjem« velikih posjeda, ali uz odštetu vlasnicima.

HFSS pokazuje zanimanje i za druge klase. To se osobito odnosi na »radni narod«. Taj pojam kod njih implicira kako radničku klasu tako i buržoaziju. Kao tipična stranka koja želi pokretanjem svih društvenih slojeva raditi na rješavanju nacionalnog problema kao primarnog, HFSS nastoji na svaki način izbjeći klasnu borbu, koju smatra krajnje štetnom. Zbog toga ona nastoji u svom programu zadovoljiti sve društvene klase. Tako kad govori o vlasništvu, ističe njegovu nepovredivost ali dodaje i obveze prema društvu koje ono donosi. Krupnog kapitala u ono doba u

⁸⁵ Isto, 1800/14. I. 1926.

⁸⁶ Isto.

⁸⁷ Isto.

⁸⁸ Isto, 1801/15. I. 1926.

Hrvatskoj gotovo da i nema. Zato, znajući da ne gubi mnogo, HFSS govori protiv »gomilanja ogromnih kapitala«, koje bi trebalo ograničiti »progressivnim porezom i porezom na nasljedstvo«. Time se podilazi sitnom poduzetništvu, koje je u gradovima najbrojnije.

Probleme radničke klase HFSS ne bi rješavala klasnom borbom, nego samo zakonima koji bi ublažili materijalnu bijedu u kojoj se ta klasa nalazi. »Radništvu se imadu osigurati čovječniji uvjeti rada i napose žene i djecu zaštititi od izrabljivanja.«⁸⁹ Umjesto promjena u sistemu vlasništva i pravednije raspodjele nacionalnog dohotka, federalisti predlažu da se »najnužnije namirnice, kao što su sol, brašno, kruh, petrolej ne smiju opteretiti nikakvim daćama«.⁹⁰

Program HFSS doimlje se kao vješto izbalansiran predizborni proglas stranke koja se želi staviti na čelo jednog nacionalnog pokreta. Budući da je jedna od bitnih značajki nacionalnih pokreta masovnost, HFSS nastoji stvoriti takvu platformu na kojoj bi se mogli okupiti svi društveni slojevi, bez obzira na njihove međusobne odnose. Federalisti, očito, zapostavljaju činjenicu da osim nacionalnog problema postoje i drugi, koji su rezultat kako društvenog uređenja, tako i općeg siromaštva društva, koje samo potencira sve ostale probleme. Dogmatski, kruti, zaokupljeni samo državno-pravnom problematikom i političkom kombinatorikom, federalisti nisu nikad uspjeli ono što je pošlo za rukom S. Radiću: povezati nacionalne probleme sa socijalnima. Seljačko podrijetlo i ponašanje kod S. Radića i njegove okoline, deseterac *Doma* i spremnost na konkretnu žrtvu (zatvor) učinili su da dođe do poistovjećivanja seljačke mase s Radićevom strankom. Državnopravne parole, pojednostavljene do razumljivosti svakome (»Republika cijelom svijetu dika«), upućene iz takve sredine doimale su se seljaka sasvim drugačije, omogućujući da se nacionalni i klasni problemi doista dožive nerazdvojno.

Iako znalci u politici, federalisti se nisu mogli izdići iznad svoje klase. Odvjetnici, sveučilišni profesori, novinari... federalisti bili su tipični predstavnici hrvatskog građanstva, čije su interese i zastupali. U državi s ograničenim pravom glasa (Austro-Ugarska) oni su i mogli imati političkog uspjeha. Sada u Kraljevini SHS, u bitno promijenjenim političkim uvjetima, u kojima je opće pravo glasa jedan od najvažnijih elemenata, federalisti su nužno bili osuđeni na neuspjeh. Gumena kuglica spuštena u žaru iz ruke nepismenog seljaka i sveučilišnog profesora imala je jednaku težinu. Federalisti su to vjerojatno i uočavali, ali nisu bili u stanju da nešto urade.

»Vi ističete«, piše Pribičević, »kako su federalisti propali u hrv(atskom) narodu, ali konstatovanje same činjenice nije dovoljno. Oni su propali a) zato, što su vodili gospodsku politiku, kad je Radić istakao i socijalni problem; b) zato, što je na drugoj strani bila velika Radićeva ličnost; c) zato, što je na koncu i Radić(eva) stranka primila unitaristički program. Oni nisu propali zato, što hrv(atski) narod ne bi primio hrv(atsku) državu u okviru zajednice srp. hrv. slovenske, nego zato, jer su bili gospoda, koju je Radić stigmatizovao kao pokvarenu, što su u većini zaista i bili svi tri Srkulji, Drinkovići, Bazale itd.«⁹¹

⁸⁹ Isto.

⁹⁰ Isto.

⁹¹ Lj. Boban, Svetozar Pribičević u opoziciji (1928—1936), Zagreb 1973, 226. Pismo S. Pribičevića A. Košutiću, Paris, 24. V. 1933.

IV. POLITIKA HFSS

1. HFSS u političkim kombinacijama

Nakon osnivanja federalisti počinju okupljati pristalice u pokrajini. Održavaju skupštine na kojima objašnjavaju svoju politiku. Na skupštine dolaze i pristalice HSS, pa dolazi i do sukoba. Nakon skupština obično dolazi do stvaranja mjesnih organizacija, ili ako su već osnovane, upisuju se novi članovi.⁹²

Takav razvoj događaja ne odgovara ni Radiću ni režimu. Posebno ih brine što ne mogu ocijeniti zamah koji će postići federalistička akcija. Da bi diskreditirao HFSS, Pašić daje izjavu u kojoj kaže »da su pojave federalizma ubačene iz inostranstva.«⁹³ Uvidajući opasnost koja bi iz toga mogla za njih proizaći, federalisti prosvjeduju preko HNFK.⁹⁴

Pojava opozicije u Hrvatskoj, koja bi u novonastaloj situaciji mogla biti i ozbiljna, brinula je Radića. Zato on na svaki način nastoji prikazati logičnost svojih posljednjih poteza. Govoreći u Skupštini 17. veljače 1926, Radić između ostalog nastoji objasniti svoj odnos s Trumbićem, koji je na čelu opozicije uperene protiv njegova zaokreta. On spominje jedan sastanak u sabornici s Trumbićem, nakon što se ovaj kao ministar vanjskih poslova vratio iz inozemstva.⁹⁵ Trumbić je tada inzistirao da HRSS pođe u Beograd. Radić zatim iznosi kako je Trumbić znao za svaki njegov potez dok je bio u zatvoru. Trumbić, kao njegov branitelj, znao je i za pripremanje izjave od 27. ožujka, a čak je sudjelovao u izradbi pisma o sporazumu za N. Pašića.⁹⁶ Objašnjavajući zaokret, Radić je tada rekao: »Stranka, koja ima pored tri izbora većinu, ona se ne može jednostavno zadovoljiti programom, deklaracijom, izjavama, ona je dužna, i to su svi od nas zahtijevali, da sudjeluje u vladi, što je bilo onda najpotrebnije; ona je dužna primiti se pozitivnog rada, ako je to moguće... 75 godina mi smo Hrvati u opoziciji. Netko je morao biti na vladi. A tko je bio? Ovakvi kakvi se sada tamo (u opoziciji) krevelje. I ja sam kazao: Gospodo, ako mi ostanemo i dalje u opoziciji, mi ćemo se odučiti stvarati, mi ćemo se priučiti samo prigovarati. Mi ćemo biti doskora, makar još veća većina, nesposobni da vladamo. Opasno je to za stranku i za narod, da izgubi svaki doticaj sa vlašću i odgovornošću direktnom, i zato sam kazao: Kad bi naš sporazum s radikalima bio ono, što tvrdi dr Trumbić, to jest da ne sadržaje naš socijalni program, kad bi bila, velim i kapitulacija, što nije, ni to ne bi bila katastrofa. Ima u povijesti i te koliko kapitulacija i država i naroda, koji su se opet podigli, ima svega, samo jednog ne smije biti: što jedan čovjek radi, što javni ljudi rade, treba da se vidi, da radimo za one, koji su nas poslali. A oni koji su nas poslali, vidjeli ste, čim se pojavimo, oni nas dočekuju kao prave predstavnike baš zato, što smo stvorili, ovaj sporazum.«⁹⁷

⁹² Tako je nakon Trumbićeva posjeta Žrnovnici 16. IV. 1926. održan sastanak 36-orice pristaša HFSS. Prema zapisniku tada je izabrana uprava, i to: predsjednik, potpredsjednik, tajnik, blagajnik, knjižničar i nadzornici. NBS, TA, 590/1-c.

⁹³ HRVAT, 1902/30. IV. 1926.

⁹⁴ Isto.

⁹⁵ Sastanak je održan 8. I. 1921. O tome B. KRIZMAN, Korespodencija Stjepana Radića, II, Zagreb 1973, 71—74.

⁹⁶ Na margini izjave P. Radića od 27. III. 1925. Trumbić je napisao: »Sutra dana 25. III. Stj. Radić mi je diktirao u sobi br. 45 pred sucem istražiteljem ovu izjavu, koju je P. Radić dao u Skupštini 27. III.«, NBS, TA, 582.

⁹⁷ B. K r i z m a n, n. dj., 107—108.

No nakon početnog frontalnog napada Radić mijenja taktiku. Disidentstvo u njegovim redovima se nastavlja, samo sada u drugom pravcu — prema režimu. (N. Nikić je u Skupštini osnovao klub HSS u kojem je bilo sedam zastupnika.) Pretpostavljajući mogućnost da bi između tih grupa, različitih tendencija, moglo doći do zbližavanja, Radić ublažava sukob s federalistima. Štoviše, prema vijestima koje donosi *Vreme* radi se na izmirenju s federalistima.⁹⁸ Izmirenje bi se postiglo korigiranjem federalističke politike, s time da bi oni sudjelovali u vladi. Formirao bi se i zajednički poslanički klub. Neudörfer je navodno tvrdio da je predsjedništvo HFSS preko Dežmana ponudilo Radiću izmirenje i fuziju.⁹⁹ *Hrvat* je to najprije demantirao (dosta mlako), a zatim je preko pet stupaca objavio: »Radićevci traže pregovore s HFSS«. ¹⁰⁰ Podataka o tim kontaktima međutim nema, pa je teško reći kakvog su bili značaja. Ubrzo se o tome prestalo govoriti, a neki događaji na terenu demantirali su svako približavanje HSS i HFSS.

Rezultati općinskih izbora u Splitu (17. svibnja 1926) nisu ni jednoj stranci donijeli većinu koja bi bila dovoljna da sama izabere gradonačelnika i općinsku upravu. Trebalo je dakle stvarati koalicije. Federalisti su bili u svim kombinacijama, pa su mogli birati. Iako su im formalni poziv uputili HSS i Hrvatska pučka stranka — stranke s »hrvatskim karakterom«, oni su se ipak odlučili za Blok građana i seljaka, koji su sačinjavali zastupnici izvan stranaka te zemljoradnici, radikali i demokrati. To je bilo u suprotnosti s rezolucijom koja je jednoglasno prihvaćena na skupštini splitske organizacije HFSS 23. svibnja 1926, a u kojoj je stajalo da će federalisti »stupiti u jednu radnu većinu samo onda ako se osigura hrvatski karakter Splita«. ¹⁰¹ Zajedno s Blokom federalisti su za gradonačelnika izabrali dra Ivana Tartagliu, opravdavajući se da su to učinili »iz osjećaja dužnosti prema gradu Splitu«. ¹⁰² Zbog opredjeljenja za suradnju s Blokom federalisti su optuženi za »razbijanje hrvatskih redova«, čime se mnogo operiralo u predizbornoj kampanji. ¹⁰³

Razlaz Radića s Nikićem, nakon što je Nikić početkom srpnja 1926. izbačen iz HSS, opet je dao povoda za stvaranje kombinacija o približavanju federalista s Nikićevom grupom. Njima bi se pridružio i Nikola Precca a na čelu bi se nalazio Trumbić. O tome su između ostalih pisale i *Novosti*, a *Hrvat* je opet demantirao. ¹⁰⁴ Ta će se kombinacija spominjati sve dok Nikić početkom listopada ne podnese ostavku. U izjavi koju je tih dana dao *Obzoru*, Žanić je ipak priznao da su kontakti postojali, no njihova je svrha bila »samo dobivanje informacija o političkoj situaciji«. ¹⁰⁵ Federalisti, prema Žaniću, neće podržati ni jednu vladu »koja ne bi u najbližem svom programu imala barem reviziju ustava u federalističkom pravcu i to uz garanciju da će se to izvesti«. ¹⁰⁶

⁹⁸ VREME, 1569/5. V. 1926.

⁹⁹ HRVAT, 1906/6. V. 1926.

¹⁰⁰ Isto, 1907/7. V. 1926.

¹⁰¹ NBS, TA, 571/12.

¹⁰² Isto, 572/15.

¹⁰³ Izborni troškovi pokriveni su doprinosima članstva. Neki članovi davali su i po 1000 dinara. NBS, TA, 590/1-c.

¹⁰⁴ HRVAT, 1993/21. VIII. 1926.

¹⁰⁵ OBZOR, 268/5. X. 1926.

¹⁰⁶ Isto.

Prema pisanju tiska u to vrijeme mogao se steći dojam da se neke političke grupe naprosto utrkuju koja će prije pridobiti federaliste za suradnju¹⁰⁷. Kontakata je u svakom slučaju bilo. O tome ima podataka u Trumbićevoj ostavštini. Kontaktiralo se naime ne samo s Nikićem, nego preko njega i s kraljem Aleksandrom. Prije nego će krenuti na Bled (prva polovica srpnja 1926), gdje će razgovarati s kraljem, Nikić kontaktira s L. Polićem, koji mu između ostalog iznosi i Trumbićevu namjeru da će »doći sa mil. gospom suprugom na Bled i prijaviti se tamo«.¹⁰⁸

Čim se vratio s Bleda, Nikić je opet razgovarao s Polićem. Priopćio mu je da je prijavio osnivanje novog kluba. To je učinio vjerojatno na kraljev poticaj, koji ga je ohrabrio izjavivši da se »neće pokoriti Stipićinim kaprisama«.¹⁰⁹ Nikić je također došao do uvjerenja da je »Pašić isključen iz svake dalje kombinacije, upravo kao i Stipica«. U vezi s ustavom kralj mu je rekao »da ne pravi pitanje od revizije«. (»Isto je Nikiću odgovorio i Ninčić na Bledu.«) Zahtjev da se odstupi od inzistiranja na reviziji ustava otežava položaj federalista jer im suzuje prostor za kombinacije. Kralj je u isto vrijeme izrazio želju »da i hrvatska inteligencija uzme učešća u vladi«, a to je bio u stvari poziv federalistima. Nakon što je Nikić prenio Trumbićevu namjeru da doputuje na Bled, kralj je rekao da će biti »primljeni ili pozvani u audijenciju«.

21. kolovoza 1926. Trumbića je u njegovu stanu posjetio Nikić¹¹⁰. Predložio mu je da se HNFK i Nikićev klub spoje u jedan, kojem bi se pridružio i Precca. Taj bi klub imao 25 poslanika, koji bi ušli u koaliciju s radikalima, s kojima bi sastavili vladu. Praveći ustupke Trumbiću, predlagao je da se fuzioniraju na osnovi federalističkog programa »nešto ublažena sa samoupravama«. Klub bi tada izašao »pred narod s manifestom«. Imajući u vidu Radićevu snagu, vlada bi na izbore otišla tek na završetku perioda, a to bi Radića, koji bi dugo bio u opoziciji, oslabilo u narodu. »Seljak nije dugo za opoziciju«, računao je Nikić. Federalisti i Nikić zadržali bi »ministarstva i podsekretare, što ih imaju radićevci, a dobili bi efektivnu vlast, koju on (Radić, op. Lj. A.) nema i sve naše velike župane u H(rvatskoj), Sl(avoniji) i D(almaciji) pa i B i H gdje su naši«, tvrdio je Nikić kao da ima garancije da će sve to biti i ostvareno. »Ako se ovo ne učini«, brinuo se Nikić, »ostat će R(adić) s radikalima. Uzunović će žrtvovati Božu Mak(simovića) pašićevcima a m e n e Radiću, pa će nas gonit. Kod izbora nećemo dobiti ni jedan mandat. To će biti Radićev uspjeh, koji će on iskoristiti i učvrstiti se.« Prema Nikiću demokrati za takvu kombinaciju ne stavljaju nikakve

¹⁰⁷ Spominjući kombinaciju s Nikićem, OBZOR je 5. X. 1926. pisao: »U parlamentarnim krugovima govori se o slučaju Nikić, i to povodom raznih glasova, da predstoji uža saradnja između Nikića i Hrvatskih federalista. Povodom tih glasova danas prije podne čula su se ponovno razna komentaranja, a specijalno u demokratskom poslaničkom klubu te izgleda vjerojatno, da će još ovih dana demokratski klub učiniti pokušaj još prije Nikića, da predobije zase hrvatske federaliste, što se očekuje od dana na dan, pa izgleda da će najuplivnije demokratske ličnosti poraditi na saradnji sa hrvatskim federalistima. Demokratska stranka nastojat će, da hrvatske federaliste svedu na Vidovdanski Ustav i zaslugu zato upiše sebi, a onda da zadobije terena u Hrvatskoj i Dalmaciji.«

¹⁰⁸ A-JAZU, T. OST., pismo L. Polića Trumbiću, 154/101.

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ Isto, 154/103.

uvjete, SDS je isključena iz svake kombinacije (»Ne može Pribićević zastupati Hrvatsku u Beogradu, ni preč(anske) Srbe.«), a što se tiče Korošeca, »on se je nešto suviše zadržao«. ¹¹¹

Trumbiću takve ponude nisu odgovarale, pa ih je odbio. Previše se od njega tražilo (odreći se programa koji je tek prihvaćen), a premalo dobivalo (vlada koja samo u načelu prihvaća reviziju ustava). No unatoč tome i unatoč poruci da ne pravi pitanje oko revizije ustava, Trumbić je ipak otputovao na Bled. Tu vijest donio je *Obzor*, koji je pisao: »Naknadno se doznaje da je prije odlaska kralja u inozemstvo Dr. Trumbić bio na Bledu i da je za vrijeme svog boravka u tom ljetovalištu bio tri puta primljen u audijenciju. Prilikom tih audijencija se isključivo razgovaralo o držanju federalističke grupe i o štetnosti stanja te grupe van svake kombinacije. G. dru. Trumbiću je tom prilikom saopćeno, da je g. Uzunović u ime vlade izjavio da bi mu bilo vrlo drago vidjeti u vladi i hrvatsku inteligenciju, samo bi trebalo da federalisti revidiraju svoj program ukoliko se odnosi na federalističko uređenje države. Po ovom istom obaviještenju dr. Trumbić je obećao Kruni da hrvatski federalisti neće uporno ostati na ovom svom zahtijevu i ako se baš pokaže potreba njihove suradnje u vladi da će oni biti spremni i na to, gledajući dalje u budućnost.« ¹¹²

Trumbić je tu vijest demantirao: bio je doduše na Bledu, ali »kad je kraljevski par otputovao u Dalmaciju«. ¹¹³ Da li je do sastanka stvarno došlo? U svakom slučaju kombinacije s Nikićem i Trumbićeva putovanja na Bled negativno se dojmilo jednog dijela radikalnijih članova stranke. »Svi su radikalno raspoloženi i nezadovoljni sa vijestima o nekim kombinacijama sa HFSS, Putovanje (po Tr.) na Bled smatraju već pogreškom«, informirao je dr. Fuger Trumbića o onome što je doznao. ¹¹⁴ U tim krugovima strahovalo se da federalisti ne budu izigrani i kompromitirani.

O tome se vjerojatno i radilo. Teško je reći što je Trumbića rukovodilo da uđe u te kombinacije. Njegov federalistički program bio je previše krut da bi bio pogodan za politički manevar. Računica da stranka ojača preko sudjelovanja u vladi teško da je mogla doći u obzir, posebno nakon Radićeva iskustva. Lakše je naći razloge koji su navodili kralja za »učješće u vladi hrvatske inteligencije«. To je vrijeme kad Aleksandar radi na slabljenju velikih stranaka i njihovih vođa. Na hrvatskoj strani Radić i HSS kompromitirani su jalovim sudjelovanjem »pri vladi«, s time što je i razbijen »jedinствен hrvatski front«. Taj kraljev pokušaj bio je nastojanje za daljim slabljenjem hrvatskih stranaka u narodu i onemogućavanje nastajanja jedne jedinstvene fronte.

Čim su kombinacije s Nikićem prestale, HFSS opet verbalno zaoštrava stav prema režimu. »D r ž a v n o p r a v n o s t o j i: sve što se od 1. prosinca

¹¹¹ Isto.

O ovoj kombinaciji s federalistima pisao je i B. Gligirijević. Prema njemu »iako je tada bio Radićev protivnik, Trumbić je ipak realno procjenjivao svoje političke mogućnosti«. Osim toga federalisti su »izbegavali kompromis s Beogradom, bojeći se da ne dožive sličnu sudbinu kao i Radić«, B. Gligirijević, n. dj., str. 211. i 212.

¹¹² OBZOR, 254/21. IX. 1926.

¹¹³ HRVAT, 2020/22. IX. 1926.

¹¹⁴ A-JAZU, T. OST. 154/99.

1918. do danas dogodilo i događa, za Hrvate ne postoji, jer mu fali zaključak jedinog legitimnog faktora, — a to je hrvatski sabor«, piše *Hrvat*.¹¹⁵ HFSS se uvijek tako postavljala kad se borila za birače. Ovaj put radilo se o oblasnim izborima — prvoj značajnijoj provjeri snage HFSS u narodu.

2. HFSS na oblasnim izborima 23. siječnja 1927.

Sudjelovanje na oblasnim izborima predstavljalo je, barem prividno, za federaliste određen problem. Oblasti su, naime, na hrvatskoj strani uzimane kao jedan od najspornijih stavova iz Vidovdanskog ustava (»parcelacija Hrvatske«). Kako HFSS nije priznavala Vidovdanski ustav, pa prema tome ni podjelu države na oblasti, logična konzekvencija koja iz toga proizlazi bila je da ne sudjeluje na tim izborima. No stranka koja je bila tek na početku političkog djelovanja nije to sebi mogla dopustiti. Izbori su bili prva provjera kako je federalistička akcija primljena u narodu.¹¹⁶ Osim toga, nesudjelovanje bi značilo pasivizaciju i prepuštanje suparnicima slobodnog prostora za agitaciju. Ni moguć uspjeh na izborima, preko kojeg bi se došlo do utjecaja u oblasnim skupštinama, nije se zapostavljao. Sve je to utjecalo da federalisti ipak nastupe na izborima.

Ulazeći u borbu za izbore, federalisti su ipak istakli svoje načelne ograde. Govoreći o tome u Narodnoj skupštini, M. Žanić je rekao da su federalisti »protivnici Vidovdanskog ustava, naravno i protivnici oblasnih skupština«. To što oni traže nije decentralizacija uprave, »nego se radi o decentralizaciji cjelokupnog našeg državnog života. Radi se o decentralizaciji zakonodavstva«, naglasio je Žanić. Prosvjedujući protiv centralizma i parcelacije Hrvatske, on je zatim istakao da HFSS »polazi u izbore samo zato, da povede hrvatski narod u borbu za ostvarenje njegovih političkih prava i osiguranja životnih interesa«.¹¹⁷

Raspisivanje izbora za oblasne skupštine došlo je u trenutku kad je državna kriza Kraljevine SHS ulazila u svoju završnu fazu. To se osobito odražavalo na parlamentarizmu, kojeg su bitan dio političke stranke. One su zbog smišljenih manevara kralja, koji nastoji pod svaku cijenu umanjiti njihovo značenje, poglavito njihovih utjecajnih vođa, nalaze u osipanju. Šefovi stranaka politički su kompromitirani sudjelovanjem u vlasti, pa se gotovo već svi nalaze izvan nje.

Radić je kompromitiran napuštanjem programa i bezuspješnim sudjelovanjem u vladi. To dovdi do disidentstva, a to teško pogađa stranku. Disidentstvo u HSS ima dvostruki značaj. Prvi disidenti pojavljuju se kao prosvjed protiv napuštanja programa (Jagatić, Uroić, Jalžabetić), a drugi kao rezultat sudjelovanja u vladi iz koje se bilo teško povući (Nikić, Šuperina, Precca).

I Pribičević se nakon dugo vremena našao u opoziciji. To je tog ambicioznog političara teško pogodilo, jer je smatrao da svoje političke koncepcije može ostvariti jedino sudjelovanjem u vladi. Pribičević zbog toga napada sve stranke. Na svojim mnogobrojnim turnejama agitira za jednu općejugoslavensku stranku, kojoj bi SDS bila jezgra.

¹¹⁵ HORVAT, 2069/20. XI. 1926.

¹¹⁶ Trumbić je inače smatrao da su ti izbori trebali Pašiću kao test koliko Radić teži među Hrvatima, NBS, AT, 590 1-b.

¹¹⁷ HRVAT, 2075/27. XI. 1926.

Osipaju se i političke stranke u Srbiji. Kralju i mnogima u Radikalnoj stranci kao da je dosta tutorstva osamdesetogodišnjeg Pašića, pa ga pod svaku cijenu nastoje ukloniti s vlasti. Akciju predvodi Ljuba Jovanović, a u početku je usmjerena na korupcionašku djelatnost Pašićeva sina Radomira. 24. ožujka 1926. opozicija podnosi o tome interpelaciju Narodnoj skupštini. Vlada želi izbjeći za nju neugodnu temu, pa odgađa rad Narodne skupštine do 5. svibnja. Opozicija prosvjeduje, a pridružuje se i Radić, koji je još u vladi. Pašić podnosi ostavku, misleći da to radi privremeno, poglavito što na njegovo mjesto dolazi N. Uzunović, za koga se smatralo da se ne može duže održati. (No Pašić se više nikad neće vratiti u vladu. 10. prosinca, nakon žučne rasprave s kraljem Aleksandrom, on umire.) Uskoro iz vlade ispada i Radić. Nakon jednog sukoba s ministrom saobraćaja S. Miletićem, kojeg optužuje za korupciju, podnosi ostavku. Na mjesto Miletića dolazi aktivni general(!) Svetislav Milosavljević. Vlada je nestabilna, pa često mijenja sastav. Krajem siječnja, 1927. pada i posljednja RR vlada.

Iz ovih sukoba Radikalna stranka izlazi podijeljena na mladoradikale (oportuniste, bliske dvoru) i radikale oko »glavnog odbora« ili »pašićevce«.

Slični se procesi odvijaju i u Demokratskoj stranci. Njen zastupnički klub podijeljen je oko dvije osobe, odnosno politike: Ljube Davidovića i Vojislava Marinkovića. Prvi je za suradnju s drugim opozicijskim strankama i nije za vlast pod svaku cijenu, dok drugi, »dvorski čovjek«, sudjeluje u vladavinskim kombinacijama, u kojima sve očitije glavne konce vuče kralj Aleksandar.

U takvoj situaciji sve se više stječe (donekle i režiran) dojam da je sadašnjim parlamentarnim načinom teško izaći iz krize. Pojavljuju se razne ideje, među inim i o neparlamentarnom rješenju. Prvi korak prema tome trebao je biti dovođenje generala na čelo vlade.

Jedan Trumbićev stav iznesen u govoru u Splitu 2. siječnja 1927. godine također je protumačen u tom smislu. »Stanje za prošlih godina u našoj unutrašnjoj politici vrlo je loše na svim poljima. Najbolja ilustracija tome je to, što je ovih dana za ministra saobraćaja došao jedan general, što nije po redu ustavnom i parlamentarnom, pa ipak pojava generala za mjesto koje nije za njega nije u narodu izazvala negodovanje kao što se moglo očekivati, pače porodilo se mišljenje da kad su t. zv. državotvorne stranke dale dosada tako loše rezultate u saobraćaju, dobro je da se vidi što će nam dati general od koga imamo pravo da očekujemo nepristranost, energiju i bezobzirnost u onome što je potrebno, te korektnost pa da barem pod njim ne bude žalba kao što ih ima opravdanih o korupciji koja upropaštava i tijelo i duh« — rekao je Trumbić.¹¹⁸

Taj Trumbićev govor navodno je pozdravila splitska i zagrebačka Obrtnička komora, ali je naišao i na suprotne efekte.¹¹⁹ *Novosti* su mu zamjerale pišući da je HFSS za izvanparlamentarno rješenje krize. *Hrvat* je u svom komentaru bio prisiljen demantirati takvo interpretiranje Trumbićevog govora.

¹¹⁸ Isto, 2103/5. I. 1927.

¹¹⁹ Isto.

čeva govora. No to je opovrgavanje razvodnjeno retoričkim pitanjem koje je ujedno i zaključak komentara: »Zar nismo od početka pa do danas u jednoj neprekidnoj diktaturi i apsolutizmu?«¹²⁰

Oblasnim izborima pridavano je veliko značenje. U Hrvatskoj oni su bili prva provjera kako je među biračima primljen Radićev zaokret i s time u vezi pojava HFSS. Zbog toga, iako su se u stvari izabirali samoupravni organi, izborna borba vodila se u znaku državnopravnih parola. Tako su federalisti svoje proglose završavali usklikom »Živjela Hrvatska!«¹²¹

Borba je bila žestoka. Dolazilo je i do fizičkih sukoba između federalista i radićevaca.¹²² HSS je osobito brinulo što su federalisti operirali s njihovim programom. »Najbolji drugovi u hrvatskoj narodnoj borbi Stjepana Radića, nisu htjeli, da propadne uzalud sva muka. Zato su 10. siječnja 1926. osnovali HFSS da nastavi staru borbu«, stajalo je u predizbornom proglasu upućenom izbornicima sinjskoga kotara.¹²³

Rezultati izbora nisu isпали povoljno za HFSS. Ona je dobila svega 9 zastupnika, i to u zagrebačkoj (4), osječkoj (3), splitskoj (1) i srijemskoj (1) oblasti. Za HFSS tada je glasalo oko 25 tisuća birača.

HSS s 264 mandata zadržala je svoje položaje u odnosu na prethodne skupštinske izbore. Do tog rezultata dolazimo ako broj mandata podijelimo s 4, budući da se na skupštinskim izborima jedan poslanik bira na 40 tisuća, a na oblasnim na 10 tisuća stanovnika.)

Na početku rada oblasne skupštine u Zagrebu zastupnici HFSS dali su izjavu u kojoj »najsvečanije protestiraju protiv opstanka i života ovakvih oblasti i oblasnih skupština, jer u njima vide oživotvoren konačni cilj centralizma (...)«. ¹²⁴ Našavši se zajedno u oblasnoj skupštini, radićevci i federalisti bit će u stalnom sukobu. Ti će sukobi čak prelaziti u fizička razračunavanja. U jednom od njih sudjelovat će i S. Radić, a s federalističke strane dr Hanžek.¹²⁵

Nakon razlaza Radića i radikala Uzunović sastavlja vladu od Slovenske ljudske stranke i radikala okupljenih u klubu koji je vodio Lj. Jovanović. Među tim radikalima, osobito nakon smrti Lj. Jovanovića, u prvi plan dolazi Velja Vukićević. U travnju 1927. Vukićević sastavlja vladu uspjevši za nju pridobiti dio demokrata okupljenih oko V. Marinkovića. Nakon dugo vremena na vlasti je ponovno koalicija radikala i demokrata. No ovog puta ipak se ne radi o strankama, nego samo o njihovim frakcijama. Toj se koaliciji pridružuje i Mehmed Spaho, koji je jedini Nesrb in u vladi. Zbog toga se vlada napada kao velikosrpska. To radi i Pribičević, i to je početak njegove postupne evolucije prema politici prečanske fronte. Početkom kolovoza Bledskim sporazumom (»čvrsti grad«) u vladu ulazi i SLS. Slabljenje i kompromitiranje stranaka se zaokružuje, pa se sve više govori da je na pomolu rađanje jedne nove, »četvrte stranke«.

Nakon raspada RR koalicije federalisti opet ulaze u političke kombinacije. Dopisnik splitskog *Novog doba* iz Beograda javlja »da (se) u krugovima današnje vlade i u jednom dijelu radikalskog kluba ozbiljno pomišljalo na suradnju s hrvatskim federalistima. (...) Možda među članovima

¹²⁰ Isto.

¹²¹ NBS, TA, 590/1-b.

¹²² HRVAT, 2103.5. I. 1927.

¹²³ NBS, TA, 589.

¹²⁴ HRVAT, 2143/23. II. 1927.

¹²⁵ Isto.

HSFK ima ljudi koji bi bili voljni da vode jednu realnu politiku, ali većina kluba, a naročito zagrebačko vodstvo stranke, izgleda nisu raspoloženi za to. (...) Hrvatski (bi) federalisti mogli kad god hoće, stupiti u vladu, pod mnogo povoljnijim uslovima nego stranka g. Stj. Radića.«¹²⁶ Bio je to svojevrstan poziv federalistima da uđu u vladu.

Ta se kombinacija kod HFSS nije sasvim isključivala. U odgovoru *Hrvat* piše da bi HFSS mogla »suradivati samo u onom prelaznom režimu, koji bi imao u svom programu reviziju ustava na osnovi federalizma«.¹²⁷ S tim u vezi dolazi do sastanka između Trumbića i predsjednika vlade V. Vukićevića. Prema *Obzoru*, koji donosi tu vijest, »na dužoj konferenciji u predsjedništvu vlade« Trumbić je ostavljao mogućnost ulaska u vladu samo pod uvjetom »ako bude izborna«.¹²⁸

Hrvat se odmah potudio da »ovlašteno« demantira tu vijest, zapravo onaj dio koji govori o pregovorima. Trumbić je na poziv V. Vukićevića bio u predsjedništvu vlade, no »njihov razgovor bio je isključivo informativan«. Nije se dakle radilo o pregovorima.¹²⁹

Kontakti su, međutim, postojali i o njima nalazimo podatke u Trumbićevim bilješkama. Podataka ima malo, no dovoljno da se može zaključiti da su federalisti kontaktirali s režimom i da se suradnja s njim, pod određenim uvjetima, nije isključivala. Na povratku iz Beograda 4. travnja 1927. A. Bazala obavještava Trumbića o kontaktima koje je M. Žanić imao s jednim radikalom koji »nije Pašićevac« i koji »je po svemu dao razumijeti da je on upućen od nadležnih krugova. »Ovaj je isticao važnost HFSS i potrebu da bi ona ušla u državne poslove.« Jedini uvjet bio bi da se federalisti odreknu ostvarivanja cjelovitog programa »en bloc«. Žanić međutim nije htio pokazati koliko su federalisti spremni popuštati, tj. koliko su spremni odustati od inzistiranja na reviziji ustava, nego je tražio da režim »ako misli da se ovaj ustav ne može održati kaže svoju«.¹³⁰

Sporazumijevanje s režimom činilo se nekim federalistima mogućim. Zbog toga je Bazala predlagao Trumbiću da federalistički ustupak u tom smjeru bude u tome što bi se u političkim istupima akcenat ubuduće stavljao na reviziju ustava a ne na federalizam. »Ima mnogo svijeta i krugova. (...) smatrao je Bazala, koji su za reviziju i ako u užem krugu nego li je federacija. Stoga da se revizijski momenat jače naglasi, treba da u taktičkom smislu više ističemo reviziju a ne federaciju, u N. skupštini, na zborovima.«¹³¹

No ni ti kontakti, kao ni prijašnji, nisu donijeli konkretne rezultate. Federalisti su izgleda ostali kruti u stavovima, pa su im predbacivali da nisu realni političari, a to ih dovodi u »sjajnu izolaciju«. Federalisti su, međutim, iz neuspjelih kontakata s režimom, za koje javnost gotovo nije ni znala, nastojali izvući moralni kapital. »Pod sugestijom osmogodišnjeg iskustva i uzornog vladanja, što ga pružaju beogradski režimi počelo se i kod nas gledati politički realizam u tome, da se primakne kakvom dispozicionom

¹²⁶ Prema HRVATU 2170/28. III. 1927.

¹²⁷ HRVAT, 2171/29. III. 1927.

¹²⁸ OBZOR, 132/7. V. 1927.

¹²⁹ HRVAT, 2205 9. V. 1927.

¹³⁰ A-JAZU, T. OST., 154/107.

¹³¹ Isto.

fondu i da se onda sagradi lijepa vila i kupi lukuzno pokućstvo. Tko nema takvo mišljenje o značenju realne politike, taj je proglašen političkim dogmatičarom, neelastičnim petrefaktom i sličnim pridjevcima«, pisao je *Hrvat*.¹³²

3. HFSS u Hrvatskom bloku

a) Osnivanje Hrvatskog bloka

Nakon neuspjelih kontakata s režimom HFSS se opet okreće hrvatskim strankama. Pred izbore za zagrebačko gradsko zastupstvo ona nastoji okupiti što više grupa koje će se suprotstaviti Hrvatskoj seljačkoj stranci. Izbor nije velik. Može se računati jedino na Hrvatsku stranku prava, Hrvatsku pučku stranku (klerikalce) i na Radićeve disidente. Po programu su im najbliži pravaši, koji odranije s Hrvatskim seljačkim republikanskim savezom (dr Buć) čine Hrvatske blok. Za federaliste to bi okupljanje trebalo biti trajnije a ne samo izborni aranžman.¹³³

Pregovori s pravašima išli su znatno lakše nego s pučkašima. Oni se naime nisu htjeli vezivati za političku nego samo za izbornu suradnju, pridržavajući pravo slobodne akcije »za eventualni nastup i rad u parlamentu«. ¹³⁴

Hrvatski blok osnovan je 19. lipnja 1927. godine. Kako pregovori s HPS nisu uspjeli, njega su sačinjavali: HFSS, HSP i Hrvatski seljački republikanski savez. Program Bloka uglavnom se odnosio na državopravna pitanja. Prema Načelima Bloka »Vidovdanski ustav doveo je hrvatski narod u državi SHS u očajno stanje. Dok mu je naime nametnutim centralizmom i raskomadanjem u oblasti oduzeo državopravni individualitet izgrađen na tisućugodišnjem hrvatskom državnom pravu, današnji način vladavine osnovan na tom Ustavu iscrpljuje hrvatski narod ekonomski i sustavno ga osiromašuje tako, da već danas i za pojedinca i za cijeli narod pitanje politike postaje pitanje kruha, uto hoće da ga kulturno potisne do razine zaostalosti i natražnjaštva, a to nije u interesu ni hrvatskog naroda ni zapadne civilizacije, kojoj je hrvatski narod stoljećima bio snažan bedem (...).«¹³⁵

Državnopravna načela, oslanjanje o »historijsko hrvatsko državno pravo«, pa i terminologija Načela, sve je to moglo ukazivati da je utjecaj pravaša u Hrvatskom bloku bio znatan. Budući da se ni federalizam, koji je sržni zahtjev HFSS, u Načelima i ne spominje, moglo se pomisliti da se radi o stvaranju jedinstvene stranke a ne bloka. No u stvarnosti nije bilo tako, a u samim Načelima izrijeком je stajalo da »stranke pridržavaju svoj stranački program«. ¹³⁶ Do toga je došlo iz taktičkih razloga kako bi se ostavilo više mogućnosti drugim grupama i pojedincima da pristupe Bloku.

Rad Bloka trebalo je koordinirati Među stranačko vijeće, u koje svaka stranka daje po tri člana. Ono omogućuje lakše zajedničko istupanje »u svim predstavničkim tijelima u državi SHS«¹³⁷ Riječ republika u Načelima

¹³² HRVAT, 2259/16. VII. 1927.

¹³³ Isto, 2228/7. VI. 1927.

¹³⁴ Isto, 2237/18. VI. 1927.

¹³⁵ Isto.

¹³⁶ Isto.

¹³⁷ Isto.

se ne spominje, ali ni monarhija, pa čak ni onda kad se imenuje država. To predstavlja radikaliziranje stavova federalista prema kojima dotad monarhija nije bila sporna.

U Načelima također stoji da »jedna stranka ne smije pobijati drugu«, te da u Međustranačkom vijeću »nema nadglasavanja«. Što se tiče metoda političke borbe, ona će se voditi »svim zakonitim sredstvima i putovima«. ¹³⁸

Nakon osnivanja Hrvatskog bloka glavna je pažnja bila usmjerena prema Radićevim disidentima, koji se nastoje privući. Veći rezultati ipak nisu postignuti, iako su disidenti iskazivali sličnu namjeru. Tako je B. Šuperina izdao saopćenje u kojem ističe pripravnost za suradnju »sa svim hrvatskim strankama, grupama i skupinama, koje uviđaju potrebu najodlučnije borbe s jedne strane protiv destruktivnog rada Stjepana Radića u hrvatskom narodu, a s druge strane protiv jednako destruktivne vladajuće centralističke hegemonije (...).¹³⁹ S time u vezi ponuđena je suradnja Hrvatskom bloku.

Međustranačko vijeće, raspravljajući o Šuperininoj ponudi, odgovorilo je negativno. Na takvu odluku utjecala je činjenica što »disidenti nisu međusobno složni«. ¹⁴⁰ Motivi zbog kojih su disidenti napuštali Radića bili su različiti, tako da se nije moglo govoriti o jednoj kompaktnoj grupi. Njihove pobune kretale su se od prosvjeda protiv Radićeva zaokreta do karijerizma. Zbog toga HB nije htio riskirati primajući te raznorodne pojedince, koje je povezivalo samo to što su preko liste Hrvatskog bloka nastojali doći u predstavnička tijela. Osim toga nije bilo ni jasno koliko su disidenti jaki u narodu i da li nekoga uopće predstavljaju. Disidentstvo se naime pojavljivalo pretežno kod viđenijih članova HSS, koji su imali političke ambicije, dok nezadovoljstvo u masama nije prelazilo granice apstinencije.

Do neke suradnje je ipak dolazilo. *Hrvat* je pisao da su dalmatinski disidenti ušli u Blok, te da je nosilac liste za sjevernu Dalmaciju dr Marko Kožul a za južnu Đuro Mimica. ¹⁴¹

Formiranje Hrvatskog bloka kao izravne prijetnje Radiću, pokušaj za okupljanjem disidenata i najavljeni izbori za gradsko zastupstvo u Zagrebu zaoštrili su odnos HFSS i HSS do vrhunca. U sukobima se ne biraju riječi, a prijetnje dosežu dotad nezapamćenu oštrinu. »S Radićem treba obračunati«, piše *Hrvat* preko četiri stupca. ¹⁴² »Stjepan Radić je nesreća za hrvatski narod, koje se mora što prije riješiti«, piše isti list.

b) Hrvatski blok na čelu zagrebačkoga gradskog zastupstva

U izborima za zagrebačko gradsko zastupstvo federalisti su vidjeli svoju veliku priliku. Za razliku od sela, gdje se na oblasnim izborima pokazalo da je Radić uglavnom zadržao svoje pozicije, u Zagrebu su federalisti dobili tri a HSS četiri mandata. Budući da su pravaši tada dobili dva mandata, te su dvije stranke, udružene u HB, sada imale realne izgleda da osvoje većinu. Tome se davalo veliko značenje s obzirom na položaj koji Zagreb ima u Hrvatskoj.

Kao i na izborima za oblasne skupštine, i sada su se kao argumenti upotrebljavali uglavnom državopravni zahtjevi. HB je na izbore išao kao u

¹³⁸ Isto, 2240/22. VI. 1927.

¹³⁹ Isto.

¹⁴⁰ Isto, 2243/25. VI. 1927.

¹⁴¹ Isto, 2250/6. VII. 1927.

¹⁴² Isto, 2259/16. VII. 1927.

borbu za »hrvatski karakter Zagreba«. Izbori su održani 5. rujna 1927. godine. Već ranije održani su izbori za gradska zastupstva u drugim gradovima u Hrvatskoj, u Osijeku (13. 3. 1927) i Splitu (17. 5. 1927). U ta tri najveća grada u Hrvatskoj rezultat izbora s obzirom na najveće stranke bio je ovakav:¹⁴³

Stranke	ZAGREB		SPLIT		OSIJEK	
	glasovi	mandati	glasovi	mandati	glasovi	mandati
HSS	2.351	6	971	7	291	2
HFSS	9.749	25	1.177	8	2.505	15
Komunisti	2.749	7	1.367	10	1.123	7
SDS	1.511	4	554	4	230	1
Radikali	363	—	1.249	10	1.761	10
HPS			250	2	159	1

Komunisti su na izborima nastupali kao Lista nezavisnih radnika. Visok broj radikala u Splitu nije realan budući da su oni nastupali na listi građanskog bloka.

Izbori za gradska zastupstva pokazali su da je utjecaj HSS u velikim gradovima u Hrvatskoj znatno opao. Ta stranka našla se čak na trećem mjestu, iza federalista i komunista, dok je u Splitu više glasova dobio i građanski blok. Najteži poraz Radić je doživio u Zagrebu, gdje mu je za samo nekoliko mjeseci (od izbora za oblasnu skupštinu) broj glasača prepolovljen. Ti glasovi otišli su federalistima, koji su porasli čak za 68 posto. U Zagrebu su porasli i komunisti, dok su samostalni demokrati nešto izgubili.

Na izborima je sudjelovalo relativno malo birača, osobito u Splitu. Od upisanih 10.036 glasalo je samo 5.792 ili 58 posto. Vlada je poništila 10 komunističkih mandata, dok je jedan federalist prešao Radiću.

U Zagrebu je za gradonačelnika po treći put izabran federalist Vjekoslav Heinzl.

c) HFSS na parlamentarnim izborima 11. rujna 1927.

Izbori za oblasne skupštine i gradska zastupstva bili su sastavni dio izborne borbe za Narodnu skupštinu. Razjedinjene stranke vidjele su u tim izborima svoju priliku da se eventualnim uspjehom konsolidiraju i povrate ugled. Svi su imali svoje razloge da vjeruju u uspjeh. Trumbić je očekivao priljev hrvatskih glasova, zbog nezadovoljstva Radićevim zaokretom i neuspješnim boravljenjem u vladi. Selo doduše još nije pokazivalo znakove napuštanja Radića (oblasni izbori), no gradovi su, nakon izbora za gradska zastupstva, ulijevali nade u uspjeh. Kontakti s režimom ostali su uglavnom nepoznati, tako da su federalisti bili u moralnoj prednosti pred HSS. Osim toga HFSS imala je u svojim redovima i Radićeve disidente, istaknute seljačke lidere, kao Uroića, Jagatića i Jalžabetića, koji su imali djelovati na

¹⁴³ Tablica je izrađena prema podacima iz knjige R. HORVAT, n. dj., 339, 347, 351.

seljačke mase. Oni su agitaciju provodili preko svog lista *Hrvatski seljački narod*. Unatoč seljačkoj komponenti u stranci, federalisti ni na ovim izborima nisu mogli ponuditi neki seljački program. To im je onemogućilo prodor u selo, koje je i dalje ostalo Radićeva domena. Namjesto toga, oni su i dalje ostajali na državnopravnim pozicijama, sada tim više budući da su se nalazili u Hrvatskom bloku s pravašima. Zbog toga su glavni naglasci u predizbornoj borbi bili »oživotvorenje hrvatske državne samostalnosti«, i to »oslanjajući se o historijsko hrvatsko državno pravo i pobijajući jednako vidovdanski ustav i njegov centralizam kao i politiku Stjepana Radića, koji je među Hrvatima najopasniji predstavnik toga i takvoga ustava i na njemu osnovanog centralizma«. ¹⁴⁴ HB je dalje upozoravao da je u Kraljevini SHS »sva upravna i politička vlast u rukama političkih faktora iz Srbije, kao da ona i nije ništa drugo nego povećana i proširena predratna Srbija«. ¹⁴⁵ S tim u vezi parola federalista pred izbore bila je: Svi svjetsni Hrvati na jednu, a svi »vidovdanci« i centralisti svih stranaka na drugu stranu.

Radić je bio najveća zagonetka izbora. No njega kao da nije brinulo kako će na izborima reagirati birači s obzirom na njegov zaokret. On nastupa s velikim ambicijama nastojeći se probiti na područja koja dotad nisu glasala za hrvatske stranke. S tim je u vezi i promjena naziva stranke u Narodnu seljačku stranku i pokušaj proširivanja agitacije na Makedoniju. Radić je bio optimist i smatrao je da će dobiti barem 100 mandata. *Obzor*, koji se bavi tim problemom, nekoliko dana pred izbore komentira: »Radić danas ima najviše hrvatskih glasova i imat će ih i kod ovih izbora, ali samo zato, jer njegovi birači vjeruju, da je njegov centralizam samo taktika. Pošto većina izbornika vjeruje da je Radić dobar Hrvat i da je ono, što on javno na zborovima govori, i u novinama piše, samo taktika, na koju je primoran — to će biti još ovaj put uz njega. No kad bi Radić zaista nešto takva i učinio, da bi njegovi izbornici izgubili vjeru u njegovo hrvatstvo, svi bi ga ostavili i njegova socijalna agitacija ne bi mu koristila, jer Hrvati dobro osjećaju, da je nacionalni problem prvo naše pitanje, a iza njega dolazi tek socijalno i ekonomsko pitanje. Ne za to, jer bi Hrvati bili neki naročiti nacionalni šovinisti, nego za to, jer ih je ovo devet godina naučilo, da Beograd ne će nikad Hrvate priznati ravnopravnima, pa makar se Hrvati nazivali Jugoslaveni ili Srbi i makar postali pravoslavni, Beograd ne priznaje ni prečanskim Srbima ravnopravnost, a ne da ni Šumadiji što ju ide.

Radić doduše kuša obilaznim putem riješiti taj problem, no taj njegov put bio je loš, a njegova neuspjela kandidatura u Makedoniji, pokazala je da je neprovediv. Zato je samo dvoje moguće, ili će se Radić vratiti svojoj hrvatskoj politici i tražiti rješenje hrvatskog pitanja ili će ga izbornici ostaviti (...). Naivno bi bilo kad bi u Beogradu vjerovali ili bi se veselili toj pojavi, jer Radić ne gubi zato, jer je on protiv beogradskog centralizma, a izbornici za centralizam, nego obratno, on gubi za to, jer su izbornici proti centralizmu, a misle da je Radić napustio svoje hrvatsko stanovište.« ¹⁴⁶

Ovaj sam podulji komentar citirao jer se na temelju njega može vidjeti kakvo je mišljenje prevladavalo u to doba u hrvatskih izbornika, pa nam se s tim u vezi i nameće objašnjenje federalističkog stava. *Obzor*, koji

¹⁴⁴ HRVAT, 2288/20. VIII. 1927.

¹⁴⁵ Isto.

¹⁴⁶ OBZOR, 237/5. IX. 1927.

nije stranački opredijeljen, smatra da se hrvatski birači odlučuju isključivo na polju nacionalnog pitanja. Ne ulazeći u objektivnost takva stava, jer bi za to bila potrebna posebna istraživanja, taj se stav može prihvatiti kao vladajući u tadašnjim političkim krugovima u Hrvatskoj. Iz toga proizlazi da je Radić mogao ići u eksperimente (ispuštanje »Hrvatska« iz naziva stranke, agitiranje izvan Hrvatske) jer mu »birači vjeruju, da je njegov centralizam samo taktika«. Federalisti tog povjerenja u narodu još nisu imali, pa nisu ni mogli ulaziti u socijalne probleme, već su se morali usredotočivati isključivo na nacionalni, uvjereni da se na tom polju dobivaju, odnosno gube izbori.

Pribićević je raspisivanje izbora primio s neskrivenim zadovoljstvom. Njegova SDS odlučila je da u cijeloj zemlji nastupa samostalno. Za razliku od prethodnih izbora, Pribićević je ovaj put veoma suzdržljiv prema S. Radiću, žestoko napadajući vladu, optužujući je za antidržavnu politiku. Više nego ranije poklanja pažnju i seljacima, a prema izbornom proglasu glavni su mu ciljevi: narodno jedinstvo, sloboda čovjeka i vlada demokracije.

Sukobi unutar političkih stranaka, disidentstvo i borba za vlast po svaku cijenu pridonijeli su da izbori poprime dvije značajke: poplavu kandidatskih lista i apstinenciju. Bile su naime istaknute 443 kandidatske liste — 118 više nego što se biralo zastupnika. Na kraju je samo 12 političkih stranaka dobilo mandate.

HFSS nije uspjela na izborima. Dobila je samo jedan mandat, i to Trumbićev u Zagrebu. Mandat, također u Zagrebu, dobio je i A. Pavelić kao kandidat HSP. To su bila dva mandata Hrvatskog bloka, za koji je glasalo 48.626 birača.

Radić je izgubio trećinu glasova (skoro 180.000), no to se nije osobito odrazilo na broj poslanika. Dobio je 61 mandat, sedam manje nego na prethodnim izborima.

Trumbićevi planovi nisu se ostvarili. Izbori su pokazali da znatan dio seljaka još ostaje uz Radića. Svoje nezadovoljstvo, koje je ipak bilo osjetno, seljaci su radije iskazali apstinencijom nego da glas poklone nekoj drugoj stranci. Radićeva dugogodišnja propaganda protiv građanstva kao »pokvarene gospode« urodila je plodom kad je to za njega bilo najpotrebnije. Unatoč prihvatljivom programu koji su ponudili federalisti (nastavak politike koju je napustio Radić), seljaštvo je ostalo nepovjerljivo prema njima kao prema stranci »gospode«.

Komentirajući neuspjeh Hrvatskog bloka na skupštinskim izborima, *Obzor* je tih dana pisao: »Ostale hrvatske stranke vode još stare metode političke akcije, kao kad je bio mali broj izbornika. Neposredno pred izbore zađu među narod, drže nekoliko skupština, napišu nekoliko polemičkih članaka u novinama u kojim napadaju političke protivnike. Kad izbori prođu stranačke njihove organizacije u opće više ne funkcioniraju niti se tko od vođa brine za izbornike. O kakovoj gospodarskoj ili kulturnoj organizaciji, koja bi došla u korist političkoj stranci nema kod nas ni govora. Razne disidentske grupe nisu imale ničim drugim agitirati nego sa kritikom protiv Radića i njegova vodstva (...). Hrvatski blok, koji se, kako je dobro naglasio Peršić, sastoji »iz starih i novih pravaša« skamenio se na državno-pravna pitanja, koja su za široku publiku i suviše teoretska i nesavremena.

Hrvatski blok dobio je dva mandata i to u Zagrebu. Držimo da će vodstvu Bloka biti jasno da su ova dva mandata u Zagrebu, više prosvijed protiv Radiću, nego praktično pristupanje u Hrv. blok.¹⁴⁷

Ako je glavni cilj izbora bio da se »raščisti situacija«, onda on nije postignut. Raspored snaga u parlamentu ostao je gotovo isti, a to znači da se nije mogla očekivati jaka, trajna i efikasna većina iz koje bi proizašla vlada. Štoviše, radikali, koji su trebali biti jezgra okupljanja »četvrte stranke«, izgubili su 30 mandata, za koliko su porasli Davidovićeви demokrati. Pribičević je zadržao svoje pozicije. To ga je trebalo uvjeriti kolika mu je stvarna snaga. Izborna baza već je davno podijeljena među političkim strankama, pa su 22 mandata dobivena na ovim izborima ujedno i domet SDS.

Prema tome, rezultati izbora nisu ispunili ničija očekivanja. Promijenilo se nije ništa, a kao i obično brzo su zaboravljena i predizborna obećanja.

a) Od skupštinskih izbora do atentata od 20. lipnja 1928.

Federalisti su nakon izbora bili znatno oslabljeni u Narodnoj skupštini. Umjesto desetak, njih će odsad tamo predstavljati samo jedan zastupnik. Oni su tako izgubili mogućnost za iznošenje svojih stavova s govornice, koja je, iako je parlamentarizam bio u dubokoj krizi, ipak nešto značila. (Trumbić je rijetko nastupao u Narodnoj skupštini.) I ne samo to. Uza sve nedostatke vidovdanskog parlamentarizma, ipak se vodilo računa da vlade izlaze iz parlamentarne većine. Broj zastupnika bio je dakle bitan ako je stranka namjeravala sudjelovati u vladi. Iako su prethodno imali svega desetak mandata, federalisti su, kao što smo vidjeli, bili veoma često u kombinacijama oko sastava vlade. Iako je HSS imala šest puta više zastupnika, često su se pojavljivale mogućnosti da federalisti umjesto radićevaca budu predstavnici Hrvata u Kraljevini SHS. Posljednji izbori bitno su izmijenili situaciju. S jednim mandatom federalisti su imali ispasti iz svih kombinacija oko sudjelovanja u vladi.

Unatoč tome, kao i unatoč političkoj ekskluzivnosti i dogmatičnosti, federalisti su i nadalje ostali skloni političkoj kombinatorici. U novoj situaciji za njih postaje aktualno traženje partnera budući da su sami i suviše slabi. Budući da više nisu zanimljivi strankama koje su sačinjavale vladinu većinu, oni su tražili partnere u strankama koje su imale istu sudbinu. Tu se odmah nameće sličnost položaja SDS. I ta je stranka naime ispala iz vladavinskih kombinacija. Dakle i ona je morala tražiti partnere na drugoj strani. Tu su federalisti i samostalni demokrati, unatoč razlikama u ideologiji i političkoj taktici, mogli naći dodirne točke. No bilo je i drugih kandidata. To je u prvom redu HSS, koja je također ispala iz vlade. Federalisti su to osjetili i nastojali su preduhitriti približavanje Radića i Pribičevića. Nastojeći se približiti Pribičeviću, *Hrvat* je odmah nakon izbora pisao: »Ako Svetozar Pribičević želi da u ovoj državi nešto vrijedi, ako u njoj želi nešto biti, to može samo kroz Hrvate i Hrvatsku. Samo kroz Hrvate on kao Hrvaćanin može u ovoj državi igrati odlučnu ulogu. Najbolje jamstvo je za to federativno uređenje države.

¹⁴⁷ Isto, 245/14. IX. 1927.

A naposljetku čemu se naši Srbi plaše hrvatskoga sabora kao nečastivi tamjana?

Sve one kulturne, gospodarske, financijalne, trgovačke, prometne itd. tražbine koje Hrvati u Hrvatskoj i Dalmaciji traže za sebe, sve to će u punoj mjeri uživati naši Srbi (...).

Ta valjda ni njima nije svejedno, da oni plaćaju šest puta veći porez od Srbijanaca i to baš zaslugom Srbijanaca!

Javnost je u tom smjeru, da bi Samostalna demokratska stranka provela reviziju svog stajališta prema željama Hrvata, sa zadovoljstvom konstatirala, da *Riječ* malo drugačije naglašuje hrvatstvo nego što je dosad bilo, da su njeni ljudi agitirali među Hrvatima upravo s onim razlozima, s kojima je i Hrvatski blok operirao. Zašto ne bi nastavili na tom poslu?

Koje prednosti imaju Srbi od toga, što njima i nama Srbijanci vladaju? Jedino tu zadovoljštinu, da Srbijanci vladaju Hrvatima i što je naš Srbin mogao srbovati do mile volje, jer to Srbijance nije ništa stajalo. Nasrbovao se naš Srbin do mile volje, ali materijalno je baš tako nazadovao kao i Hrvat, pa su spali gotovo na prosjački štap i oni, kao i mi Hrvati.

Treba da Svetozar Pribićević počne sa svojom revizijom svog ukočenog doktrinarnog programa i da se približi stanovništu federacije i samostalnosti Hrvatske, koju ne tražimo samo za sebe, nego i za sve naše Srbe, jer smo uvjereni, da će im biti milije, što oni zajedno s Hrvatima odlučuju i gospodare s našim parama a ne Srbijanci. Ako bude Svetozar Pribićević, svih 150 budućih zborova držao u prečanskim krajevima u tom smislu, neće nikad trebati dodavati ni jedne nule broju učesnika, kako je to dosad običavao.¹⁴⁸

Taj komentar *Hrvata Obzor* je protumačio kao formalnu ponudu S. Pribićeviću za suradnju.¹⁴⁹ Samostalska *Riječ* nije se međutim otvoreno izjasnila, ali je već idućeg dana pisala kako je »sve jače korumpiranje naroda od strane državne vlasti u Beogradu«.¹⁵⁰ U traženju izlaza iz tog stanja samostalci još nisu došli od toga da bi trebalo preurediti državu. S federacijom ništa se ne bi promijenilo, jedino bi »utvrdili Srbiju, kao Prusku«.¹⁵¹

Ne znamo kako je na otvaranje prema SDS gledao federalistički partner u Hrvatskom bloku, no nema razloga sumnjati da pravaši nisu bili oduševljeni ovim potezima HFSS.

Jesu li kombinacije o političkoj suradnji federalista i samostalnih demokrata bile uopće realne s aspekta političkog interesa obiju stranaka? Očito nisu. Samostalcima, čiji je stalni interes bio da budu u vladi jer su smatrali da samo na taj način mogu ostvariti svoje političke ciljeve, jedan federalistički mandat nije značio ništa. Ni federalisti ne bi praktički dobili konkretno ništa budući da bi i sa SDS i dalje bili daleko od vlasti i utjecaja, pa čak i u Hrvatskoj. Osim toga, zbog ideoloških razlika obje bi stranke mnogo izgubile kod pristaša budući da bi morale dobrano korigirati svoje stavove. Radilo se je dakle o nečem drugom: otvaranjem prema SDS federalisti su nastojali osujetiti njihovo približavanje s HSS. To približavanje nikako nije odgovaralo federalistima jer bi na taj način oni izgubili inicijativu za stvaranje prečanske fronte. To bi također ojačalo Radića, a to federalistima nikako nije išlo u prilog.

¹⁴⁸ HRVAT, 2309/15. IX. 1927.

¹⁴⁹ OBZOR, 247/16. IX. 1927.

¹⁵⁰ RIJEČ, 16. IX. 1927.

¹⁵¹ Isto.

Kao i obično na početku rada u predstavničkom tijelu, federalisti su i početak rada u novoizabranoj Narodnoj skupštini popratili načelnom ogradom: »Učestvovanje Hrvatskog bloka u parlamentarnome radu Narodne skupštine ne znači, da tim faktično stanje priznajemo i odobravamo. Naprotiv Hrvatski blok će svim zakonitim sredstvima raditi, da se položaj hrvatskoga naroda iz temelja izmijeni uspostavom hrvatske državne samostalnosti.«¹⁵²

Spominjanje »hrvatske državne samostalnosti« a ne federacije navodi na pomisao da je izjava Hrvatskog bloka u Narodnoj skupštini bliža pravašima nego federalistima. To nije promaklo *Obzoru*, koji piše kako je HFSS promijenila program.¹⁵³ *Hrvat* je to odmah demantirao. »Našom deklaracijom nije HFSS izmijenila svoj program i svoje dosadanje stajalište. Načela deklaracije su polazna točka programa HFSS koji je poznat i nije od jučer. Stoga naši zastupnici nisu smatrali da daju takove deklaracije ranije«, piše *Hrvat*.¹⁵⁴ Namjesto da demantira, *Hrvat* u stvari potvrđuje da HFSS odstupa od programa ukoliko se za program federalista uzima ono što su proklamirali, a to je federalizam. Izjava dakle u svakom slučaju znači odstupanje od proklamiranog programa. Pitanje jedino radi li se o taktici ili o stvarnom približavanju pravaškom programu. Odgovor će nam se možda nametnuti ako analiziramo u kakvom su položaju federalisti nakon neuspjeha na izborima. Federalizam, kojim su kao s novom formulom federalisti operirali nakon razlaza s Radićem, nije naišao na odziv, a vjerojatno nije ni dovoljno shvaćen među biračima. On je isto tako, eksplicitno izražen čak i u nazivu stranke, bio smetnja u kombinacijama s drugim grupacijama, pa i s režimom. (Zbog toga se među nekim federalistima otvoreno raspravljalo o tome treba li izbaciti »F«.) Prema tome, ako se federalizmom kanilo postići ono što je Radić postigao s republikanstvom, koje je kao »šlager« zapalilo hrvatske seljačke mase, neuspjeh se morao priznati. Ostati dakle na proklamiranom programu, koji je donio poraz, ili nešto mijenjati? To se pitanje nužno moralo postaviti federalistima nakon izbora. Kakve su mogućnosti u slučaju da se stane na stajalište da su promjene nužne? Približavanje Radiću nije dolazilo u obzir ako se mislilo voditi nezavisnu politiku i predstavljati nezavisnu snagu na političkom polju. Radić bi, pod dojmom federalističkog neuspjeha, sigurno tražio previše. A drugih partnera u Hrvatskoj gotovo nije ni bilo, osim samostalaca koje nije uspjelo omesti da se približe HSS. U takvoj situaciji odluku da se stane iza pravaškog programa vjerojatno je potkrijepilo predviđanje da će zbog rastuće krize u državi uskoro doći do radikaliziranja u politici. Izbori nisu bili riješili ništa. Kriza parlamentarizma, koja je potresala same temelje države, izgledala je nerješiva oprobanim sredstvima. Preostale su dakle radikalne mjere. Njima će se intervenirati u međunacionalne odnose, čije nerješavanje predstavlja sržni problem i uzrok državne krize. Trumbić je to uočavao. Zbog toga je smatrao da je najbolje da se jače veže uz državnopravni program i čeka razvoj situacije. Pretpostavljao je da je to jedina karta s kojom se u Hrvatskoj može pridobiti javnost kad se Radić dokraja kompromitira.

»U životu jednog naroda nekoliko desetljeća ne znači mnogo. Hrvatski federalisti imaju čvrstu vjeru u životnu sposobnost svoga naroda, jer se je

¹⁵² HRVAT, 2346/28. X. 1927.

¹⁵³ OBZOR, 290/29. X. 1927.

¹⁵⁴ HRVAT, 2348/31. X. 1927.

on kroz vjekove održao kao politička i državopravna jedinica unatoč svih zapreka i velikih poteškoća. S toga razloga je i naša dužnost i ako nas je malo brojem, da ovu zdravu i veliku misao hrvatskoga naroda čuvamo bez ikakvog kompromisa, protiv svega i svakoga«, pisao je komentator *Hrvata*.¹⁵⁵

Federaliste će u tom stavu ohrabriti pobjeda na gradskim izborima u Osijeku. HFSS je na tim izborima dobila 16 mandata, doh je HSS kao i obično u većem gradu slabo prošla, osvojivši svega jedno mjesto u gradskom zastupstvu. Zbog nejedinstvenog istupa hrvatskih stranaka na izborima su dobro prošli radikali, izborivši 11 mandata.

Radikalizacija, koja se već uvelike osjećala, došla je osobito do izražaja na Zagrebačkom sveučilištu. Tu su na izborima većinu dobili nacionalisti, pri čemu je došlo do žestokog sukoba s orjunašima.

I Trumbić svojim nastupom u Narodnoj skupštini zaoštava situaciju. On izjavljuje kako su svi ugovori sklopljeni između Kraljevine SHS i Italije išli na štetu Hrvatske. S tim u vezi žestoko napada Netunske i Beogradske konvencije.¹⁵⁶

I stvaranje Seljačko-demokratske koalicije pridonosi produbljavanju državne krize budući da se ona konstituira kao prečanska fronta, koja se veoma oštro postavlja prema centralističkom državnom uređenju države. Strateškim ciljevima federalista to ide na ruku, no teško ih pogađa što su izvan tih zbivanja. Suradnja Radića i Pribičevića stvara osovinu u političkom polju Hrvatske, mimo koje nema šanse nijedna druga politička stranka. Federalistima preostaje jedino da i dalje napadaju Radića, ovaj put zbog nedosljednosti jer se udružio s donedavno svojim najvećim protivnikom. »Hrvatski narod se kameni, gledajući Stjepana Radića u vučjem zagrljaju s batinaškim poglavicom Pribcem«, piše *Hrvat*.¹⁵⁷

Nakon prihvaćanja nove konstelacije u Hrvatskoj federalisti će postupno odustati od tih napada. SDK naime sve više dobiva na značenju ne samo boreći se protiv centralizma nego otvarajući novu frontu: žestok napad na korupciju. To će joi donijeti simpatije kod mnogih, pa ni federalisti nisu mogli ostati nezainteresirani. »HFSS smatra opravdanom agitaciju SD Koalicije u parlamentu i narodu protiv hegemonije srbijanskih političkih stranaka nad hrvatskim narodom i nad t. zv. prečanskim krajevima (...). Ta bi se agitacija SD Koalicije mogla ozbiljnije posmatrati samo onda kad bi ona istupila sa KONKRETNIM POLITIČKIM PROGRAMOM, koji bi, odbacujući vidovdanski ustav, bar na temelju dosadašnjeg iskustva, kao izvor srbijanske hegemonije i svih dosadašnjih nepravdi, neodstupno usvojio federativno uređenje (...). Samo kad hrvatski narod postane gospodar svoje sudbine i upravljač svoje imovine, moći će se temeljito njegov položaj poboljšati, kao što će i stanje u cijeloj državi moći da krene putem srediivanja i pune konsolidacijek«, pisao je *Hrvat*.¹⁵⁸

Federalisti se dakle nisu mogli oglušiti na političke poteze SDK, tim više što je ona »ustajući protiv hegemonije prihvatila poglede« koje su federalisti »uvijek jednako iznosili«. ¹⁵⁹

¹⁵⁵ Isto, 2505/11. V. 1928.

¹⁵⁶ Isto, 2368/24. XI. 1927.

¹⁵⁷ Isto, 2374/2. XII. 1927.

¹⁵⁸ Isto, 2524/5. VI. 1928.

¹⁵⁹ Isto.

Ispadanjem SDS, a zatim i HSS iz vlade, ona je ostala bez predstavnika iz Hrvatske. Štoviše, činilo se da te dvije stranke kane na duži rok voditi žestoku opoziciju prema režimu. Radićev kratkotrajni boravak u vladi (»pri vladi«) stvorio je kod režima uvjerenje da se s tim političarem uopće ne može raditi. I Pribićević je izgleda definitivno bio isključen iz vlasti. Dobro obaviješteni Ivan Meštrović informira Trumbića da je Pribićević »na crnoj knjizi u dvoru i da ga se nazivlje »gjubre« i da je zauvijek isključen iz svake kombinacije i radi toga što sa Radićem pravi »prečanski front« koji im u Beogradu jako smrdi«. ¹⁶⁰

Teška privredna situacija nije međutim dopuštala da vlada duže vremena bude bez predstavnika Hrvata. Hrvatska, a osobito Zagreb kao privredni i financijski centar u državi, iz više razloga su trebali biti uključeni u vladu. Između ostalog to je garantiralo političku stabilnost, bez koje strani kreditori nisu htjeli ulagati u privredu Kraljevine SHS. Zbog toga su federalisti opet došli u kombinacije režima. Oni su za vladu bili značajni jer su držali gradsku upravu u Zagrebu. Kontakti su bili uspostavljeni najprije s privrednicima. Početkom veljače 1928. godine predsjednik privredne komore Zagreba Vladimir Arko razgovarao je s predsjednikom vlade V. Vukićevićem u vezi s »podizanjem privrede«. Vukićević je — prema kazivanju Arka Trumbića — predlagao da se osnuje provizorni Privredni savjet od dvadeset i jednog člana. ¹⁶¹ Četiri člana bili bi iz Srbije a »17 iz Preka«. Funkcija Savjeta bila bi da preko njega prolaze sva gospodarska pitanja prije nego dođu pred Narodnu skupštinu. On bi dakle imao savjetodavni glas, »ali, kaže Vukićević, da bi htio vidjeti toga ministra koji bi nešto učinio protiv toga Savjeta«. ¹⁶² Prednost Savjeta, prema Vukićeviću, bila bi u tome što ne bi bio pod utjecajem beogradske čaršije, koja umnogome paralizira rad ministra trgovine. ¹⁶³ To ministarstvo Vukićević je ponudio Arku, koji je odbio, smatrajući da se radi o polumjeri, dok on traži efikasnu akciju. »Ministarstvo mu ne treba, jer ima automobil ljepši od ministarskog, a plaća ne bi mu dostajala za bakšiš«, rekao je Arko Trumbiću ¹⁶⁴

Vukićević je zamolio Arka da mu izradi program rada Savjeta, a to je Arko u Komori i učinio. Poslao mu ga je s rezervom, kao program izrađen za Vukićevića, s kojim se Arko ne slaže, »nego mu je protivan«. ¹⁶⁵ Arko je s tim u vezi održao u Zagrebu dvije sjednice s glavnim privrednicima, koji su mu odobrili dotadašnji rad i dali punomoć za dalje djelovanje. Kontaktirao je i s nekim predstavnicima HFSS, koji su mu predložili da se sastane s Trumbićem.

Trumbić i Arko sastali su se u Trgovačko-obrtničkoj komori 18. veljače 1928. ¹⁶⁶ Arko je tražio savjet što da radi dalje. Da li da nastavi pregovore s Vukićevićem ili da prekine. »U Beogradu treba im Hrvata za njihovu politiku i za engleski zajam«, odgovorio mu je Trumbić. »Ne mogu sa političarima od SD (misli na SDK, op. Lj. A.) ni sa HFSS pak hoće da nas običu i uhvate s boka putem hr. privrednika. Stoga su izmislili Privremeni Privredni savjet kamo bi htjeli staviti na čelo jednog uglednog privrednika

¹⁶⁰ A-JAZU, T. OST., 154/104.

¹⁶¹ Isto, 154/116.

¹⁶² Isto.

¹⁶³ Isto.

¹⁶⁴ Isto.

¹⁶⁵ Isto.

¹⁶⁶ Isto.

Hrvata, da mogu pokazati kako je hrvatska privreda zadovoljna. To je politika što hoće da predsj. Priv. Savjeta učini ministrom, t. j. članom vlade. Taj ministar ne bi mogao ništa kao član kabineta pa bi prvom prilikom morao demisionirati. Ali hrv. privrednici moraju se držati privrede i NE SMIJU IĆI U POLITIKU, jer će nastradati. To nije njihovo polje, pa bi naše političare samo izigrali za račun Beograda. Za nas je Radić nesreća, ali mi ne ćemo poslužiti Beogradu protiv njega za ono što njima treba. Ako privrednici mogu na polju privrede što da postignu, neka rade, ali neka se ne stavljaju za neovlaštene vođe hrv. naroda, koji ne može poboljšati svoj položaj sa beogr. centralizmom. Priv. Savjet to je beogradska smicalica da sačuavaju centralizam i skrenu pažnju na privredna pitanja. (...) Mi ne možemo danas ništa. jer Beograd ne da a Radić nas kompromitira; ali neka ipak ostane otpor od hrv. građanstva, privrede i inteligencije« — odgovorio je Trumbić.¹⁶⁷

Trumbić se drugi put sastao s Arkom 25. ožujka 1928. nakon što se Arko vratio iz Beograda, gdje su ga bili pozvali Vukićević i kralj Aleksandar.¹⁶⁸ Arko je rekao Trumbiću kako je tamo »iznio otvoreno sve tužbe kako privreda propada osobito radi centraliziranja u Beogradu. Politički Zagreb predstavlja hrv. narod a ne Radić sa njegovim seljacima, rekao je Arko, a u Zagrebu su federalisti odlučni faktor i sa frankovcima u H. Bloku«. ¹⁶⁹ Rekao je zatim da »zna da ovo rade jer im treba hrv. privrede i Zagreba za novi veliki zajam od 50 milijuna funti«. ¹⁷⁰ Arko je zatim inzistirao da se točno utvrdi u što će se zajam utrošiti. Inzistirao je na pomorstvu, zauzimajući se za Split, koji je »glavna i jedina točka za trg. luku«. Split treba izgraditi i spojiti sa željeznicama da se svrati »trgovina i ekonomski život na hrv. more«. »Zagreb bi se ekonom. i finansijski imao baciti na Split kao glavnu trg. točku«, rekao je Arko. Vukićević je na to hvalio Trumbića, »ali da je politički intrasigentan«. ¹⁷¹ Arko mu je na to odgovorio da »bez Trumbića sa federalistima politički nema ništa, a oni da ne mogu i neće zbaciti svoje ideologije«. ¹⁷² Prvi korak trebala bi napraviti vlada, koja bi morala izaći u susret Hrvatima politički i privredno te tako pripremiti povoljan teren.

I Arko je došao do zaključka da »sve ovo rade iz Beograda, jer im treba Hrvata za zajam i to ne Radića nego Zagreba«. ¹⁷³

Arko je pročitao Trumbiću elaborat Komore »u kojem se prdlaže minimum što bi vlada u okviru ustava sada mogla učiniti u smislu decentralizacije sa gledišta privrede«, tražeći »naputak što da kaže Vukićeviću«. ¹⁷⁴ Sporazumijeli su se, bilježi Trumbić, u ovome:

»1) ne izražavati se o zajmu ni DA ni NE, nego tražiti da 2) se moraju uzeti u obzir investicije u našim zemljama: željeznice, (presušenja) polja, pomorstvo sa glavnom lukom Split. Ti se radovi moraju fiksirati u zakonu ugovora o zajmu i prioritet radova.« ¹⁷⁵

¹⁶⁷ Isto.

¹⁶⁸ Isto, 154/122.

¹⁶⁹ Isto.

¹⁷⁰ Isto.

¹⁷¹ Isto.

¹⁷² Isto.

¹⁷³ Isto.

¹⁷⁴ Isto.

¹⁷⁵ Isto, 154/121.

Na idućem sastanku (28. ožujka 1928) Arko je obavijestio Trumbića o rezultatima razgovora s V. Vukićevićem u Beogradu. Oni se mogu svesti na ovo:

1) Vukićević pristaje na sve što je Komora predložila u elaboratu. To će se i provesti. (Prema Arku u tom će se slučaju spasiti privreda.)

2) Zagreb će se, obećava Vukićević, izlučiti iz Zagrebačke oblasti. To će pripomoći privredi jer će inače »oblasti upropastiti gradove«.

3) Arko je za pomorstvo iz zajma tražio jednu milijardu dinara, a to se Vukićeviću činilo mnogo.

4) »Vukićević kategorički izjavljuje da on Radića neće pod nipošto u njegovu vladu«. (Arko misli da će Vukićevićeva vlada ostati budući da »ima toliki program za privredu«.)

5) Vukićević je obećao da u investicije ulazi i regulacija Save.

Arko je bio optimistički raspoložen. Smatrao je ako vlada ostvari i 60 posto od onog što u elaboratu Komore stoji da će se to jako osjetiti u privredi. U tom slučaju, s konkretnim rezultatima, moći će se ući u vladu jer će se imati što se imalo »pod vladom bana Laginje«.

Trumbić ovaj put nije zabilježio što on misli. Ostaje međutim činjenica da ova akcija nije dala rezultata. Trumbić i federalisti ostali su na istim pozicijama kao i prije.

Trumbić je u to vrijeme u neizravnom kontaktu s Vukićevićem i preko I. Tartaglie. On je obavijestio Trumbića kako je Vukićević izrazio želju i »pripravnost da radi sa Hrvatima izvan koalicije SD«. ¹⁷⁶ Nema ni govora o ulasku u vladu Radića i Pribićevića. Vukićević se čudi što Hrvati ne ulaze u vladu »jer da je njegova vlada POSLJEDNJA VLADA koja će voditi računa o Hrvatima izvan koalicije SD (ili o Hrvatima uopće) za ulaz u vladu«. ¹⁷⁷ Vukićević je odobravao zahtjev »da se novi zajam ima utrošiti i na korist hrvatskih krajeva, posebice Dalmacije«. ¹⁷⁸

Sve to što je rekao Vukićević bilo je u stvari upućeno Trumbiću. Na Tartaglinu primjedbu da se o tim kombinacijama »ne može govoriti mimo Dr Trumbića« Vukićević je bio izravan, predloživši Trumbiću da se sastanu u Beogradu u ministarstvu ili na nekom neutralnom mjestu. ¹⁷⁹

Trumbić je imao i druge kontakte. Tajno se sastao s ministrom saobraćaja generalom Milosavljevićem. Osim o sredstvima iz zajma koja bi se imala utrošiti u luke, ne znamo o čemu su razgovarali. ¹⁸⁰

1928. godina do atentata obiluje političkim kombinacijama. U jednoj od njih našao se i Radić kad mu je u veljači bio ponuđen mandat da sastavi vladu. Bio je to kraljev manevar prema kompromitiranju parlamentarizma, jer je Radićev pokušaj da sastavi vladu lako mogao osujetiti. Osim što je naivno prihvatio mandat, Radić je nakon neuspjeha da sastavi vladu (ona se imala sastojati od već projektiranog Bloka demokracije, koji bi sačinjavali HSS, SDS, demokrati, zemljoradnici i neki radikalni disidenti) još naivnije predložio kralju da mandat povjeri neutralnoj osobi koja će riješiti

¹⁷⁶ Isto.

¹⁷⁷ Isto.

¹⁷⁸ Isto.

¹⁷⁹ Isto.

¹⁸⁰ Isto.

krizu ako je nužno i izvan parlamenta. Tim prijedlogom, koji je išao na ruku kraljevim namjerama, Radić je samo izazvao negodovanje ostalih stranaka.

Još jednu kombinaciju nalazimo u Trumbićevim bilješkama. M. Jambrišak obavještava Trumbića da se zbog kompromitiranosti jednodomnog parlamenta a »radi većeg stabiliteta« radi na tome da se uvede i drugi dom.¹⁸¹ Njega bi dijelom (49%) postavljao kralj, a dijelom bi bio biran. Izbori bi se odvijali po kotarevima a bile bi formirane nove oblasti, njih 6—7, s većim djelokrugom i vlastitim financijama. »Osim vojske, inost. (vjerojatno vanjskih poslova, op. Lj. A.), saobraćaja, drž. financija i slično, ostalo bi se sve uzelo u obzir za oblasnu nadležnost.«¹⁸² U načelu je prihvaćena revizija ustava, koja bi zbog promjena takvog značaja bila nužna. Sve bi se to imalo provesti mimo postojećih političkih stranaka.¹⁸³

Dvodomni sustav, broj i nadležnost oblasti te revizija ustava, sve se to uklapalo u federalistički program. No što je s metodom? Novo stanje uvelo bi se mimo postojećih stranaka, a to znači neparlamentarno. Federalisti se o tome nikad nisu izjasnili, iako bi im jedino to moglo pružiti eventualnu priliku, budući da uz Radića i Pribićevića oni kao samostalni činilac nemaju nikakve mogućnosti da igraju značajniju ulogu u politici u Hrvatskoj. Trumbić uz ovu bilješku nije stavio nikakav svoj komentar. Zbog toga je teško odrediti njegov stav za vrijeme krize. Iz dosta šturih bilježaka koje vodi tijekom 1928. godine može se zaključiti jedino da je veoma sumnjičav u rješenje krize unutar postojećeg stanja. No nigdje nismo naišli da se izjasnio u prilog neparlamentarnog rješenja. Jurju Demetroviću, koji ga uvjера da će doći do revizije ustava i proširenja samouprava, gotovo rezignirano odgovara: »Ako sve to provedete, ništa neće biti bolje, jer vi ne možete promjeniti Srbiju koja, kakva je, rezultat je svoje prošlosti.« Slično misli i o situaciji u Hrvatskoj, u kojoj sada dominiraju Radić i Pribićević: »Preko granice sva ova akcija vike, galame, samo kompromitira. Dokaz je nesposobnosti Hrvata. Srbijanci makar bili Balkanci, izgledaju ozbiljno. O hrvat. pitanju pod vodstvom Radića nitko više ne vodi računa.«¹⁸⁴

U razgovoru koji vodi u Beogradu, ne navodeći ime sugovornika (radi se o diplomatu, vjerojatno engleskom), za Trumbića je federacija »jedino rješenje«. Kako doći do toga, osobito kako organizirati vlast u Hrvatskoj, koja bi u tom slučaju pripala Radiću? »Radić je jedan čovjek, a tako i Pribićević. Radi se o narodu. I prije je sâm dobro upravljao svojim autonomnim poslovima«, odgovara Trumbić.¹⁸⁵ Trumbićeva metoda ostvarivanja federacije u praksi, ukoliko ju je uopće imao razrađenu u vrijeme krize pred krvoproliće u Narodnoj skupštini, ostaje nepoznata.

4. HFSS u Hrvatskom seljačkom klubu

Atentat u Narodnoj skupštini u Beogradu 20. lipnja 1928. godine predstavljao je vrhunac krize u kojoj se našla Kraljevina SHS. Epilog krize — smrt dvojice i ranjavanje trojice poslanika HSS — išao je na ruku onima koji su bili za radikaliziranje političkog života. U Hrvatskoj je izgledalo da

¹⁸¹ Isto, 154/124.

¹⁸² Isto.

¹⁸³ Isto.

¹⁸⁴ Isto, 154/121.

¹⁸⁵ Isto, 154/125.

će krvoproliće u Narodnoj skupštini ponovno dovesti do jedinstvene političke fronte, u koju će preko SDK biti uključeni i Srbi. »Sav hrvatski svijet vidi u našim nesretnim žrtvama samo Hrvate i hrvatske žrtve, a nikako pripadnike OVE ili ONE stranke«, bio je naslov *Hrvata* u kojem je objavljena vijest o atentatu.¹⁸⁶ To je ujedno i sažetak stava HFSS prema tom događaju.

Federalisti u atentatu vide priliku za afirmaciju vlastitog stava. Oni postaju moralni pobjednici budući da su događaji tako zorno potvrdili njihovu tezu o nemogućnosti rješenja hrvatskog problema u sklopu Vidovdan-skog ustava. Tih dana Hrvatski blok stalno zasjeda. Kako dani od atentata odmiču, na federalističkoj strani čuti se nestrpljenje da se ne propusti prilika za radikalizaciju zahtjeva, jer smatraju da za to postoje dobri uvjeti. »Ta krv je dragocjena žrtva, koja NE SMIJE DA BUDE UZALUD PROLIVENA (...)« piše *Hrvat*¹⁸⁷ Riječ federacija sve se više pojavljuje u javnosti. No federalisti time više nisu zadovoljni. Oni povećavaju ulog: »mi idemo dalje, danas je federacija premalo (...)«¹⁸⁸ Teško je reći koliko je taj radikalizam stvaran, a koliko je upućen HSS-u, da on bude čvršći prema režimu. Naime, već sutradan *Hrvat* donekle ublažuje stav pišući »Mi Hrvati imamo kad čekati. Izgubiti nemamo ništa, a dobiti možemo sve.«¹⁸⁹

Takav stav federalista nailazi na pozitivan odjek kod radićevaca, kojima je potrebna podrška s obzirom na krajnje neizvjesnu i napetu situaciju. 20. srpnja Radić prima »na dulji razgovor« kopredsjednika Hrvatskog bloka A. Pavelića a šest dana kasnije i A. Trumbića¹⁹⁰ (»... predsjednik / S. Radić, op. Lj. A. / zagrlio ga je / Trumbića, op. Lj. A.) i tako su ostali ganuto zagrljeni dugo vrijeme...«)¹⁹¹ Nakon toga Trumbić razgovara s Košutićem.

Formiranje vlade A. Korošeca u kojoj su bili radikali, demokrati, SLS i JMO, po stastavu slične Vukićevićevoj za vrijeme koje je došlo do atentata i koja je proizašla iz iste skupštine, primljeno je u Hrvatskoj veoma negativno. Trumbić je to ovako prokomentirao: »Dan 20. pr. mj. historički je datum, koji je povratio hrvatskom narodu vršenje prava samostalnosti, kojeg se nije nikad odrekao niti ga se može odreći. Stoga danas mi- jenjanje vlada u Beogradu ima za hrvatski narod relativnu važnost i prema tomu izaziva kod nas i relativno zanimanje.«¹⁹² Trumbić se dakle u skladu sa svojim tadašnjim stavom o samostalnosti Hrvatske, iako ne kaže eksplicitno u kojem obliku, postavlja ignorantno prema Beogradu. Njega više zanima što se događa u Zagrebu i hoće li on iskoristiti priliku koja mu se pruža. Za Trumbića je od velike važnosti kakvi će biti zaključci Poslaničkog kluba SDK, koji se u povodu sastavljanja Korošecove vlade sastaje u Zagrebu. Zbog toga su on i Pavelić nastojali sudjelovati u radu te sjednice. O tome razgovaraju s Košutićem, a dan prije sjednice Pribičević posjećuje Trumbića. Iako su verbalno svi za to da na sjednici 1. kolovoza budu i vođe Hrvatskog bloka, do toga ipak ne dolazi. Formalno to se objašnjava time što je sastanak unaprijed bio sazvan kao sjednica Poslaničkog kluba SDK.

¹⁸⁶ HRVAT, 2537/21. VI. 1928.

¹⁸⁷ Isto. 2546/4. VII. 1928.

¹⁸⁸ Isto.

¹⁸⁹ Isto. 2547/5. VII. 1928.

¹⁹⁰ Isto, 2261/20. VII. 1928.

¹⁹¹ Isto, 2266/26. VII. 1928.

¹⁹² Isto, 2268/28. VII. 1928.

Stvarni razlozi bili su vjerojatno drugačiji. Radićevcima, a osobito Pribićeviću, nije bilo u interesu da na sjednici budu i predstavnici Hrvatskog bloka, čiji su pogledi na situaciju bili znatno radikalniji od stavova SDK.

Javnost je s nestrpljenjem očekivala zaključke Zastupničkog kluba SDK od 1. kolovoza. Rezolucija koja je tog dana donesena sastojala se od dva dijela. U prvom se govori da je SDK osnovana »s ciljem i zadatkom, da legalnom borbom u parlamentu izvojuje promjenu sistema u državi u tom smislu, da osigura i zajamči jednakost i ravnopravnost Hrvatske i svijetu takozvanih prečanskih zemalja sa Srbijom«. ¹⁹³ SDK je u tome spriječena »organizovanim zločinom«, čime je ujedno i onemogućena »da parlamentarnim sredstvima putem Narodne skupštine nastavi borbu za svoje velike ciljeve«. ¹⁹⁴ Zbog atentata SDK je napustila beogradski parlament i prekinula sve odnose sa strankama koje predstavljaju srbijansku hegemoniju. Kao izlaz iz nastale situacije Radić i Pribićević predložili su formiranje neutralne vlade, koja bi omogućila objektivnu istragu i suđenje svim sudionicima i intelektualnim začetnicima zločina, te provela slobodne izbore. Nasuprot tome, »uz pomoć dviju prečanskih stranaka, koje izrabljuju vjeru u političke svrhe (SLS i JMO, op. Lj. A.), ponovo je obrazovana hegemonistička vlada srbijanskih stranaka«. ¹⁹⁵

Drugi dio Rezolucije sačinjavaju zaključci koji su ujedno i smjernice za dalje držanje SDK u nastaloj krizi. U njima se oduzima pravo krnjoj Narodnoj skupštini da donosi zaključke za cijelu zemlju. Konstatirajući zatim hegemoniju bivše Kraljevine Srbije nad svim ostalim zemljama i »narodnim djelovima«, SDK izjavljuje »da je u svijesti narodnoj dosadašnje državno uređenje u cjelini poništeno poznatim događajima«. ¹⁹⁶ SDK će zbog toga »povesti najodlučniju borbu za novo državno uređenje, koje će osigurati punu ravnopravnost svih spomenutih individualiteta«. ¹⁹⁷ U tu borbu SDK poziva »sve političke stranke i grupe u prečanskim krajevima«. ¹⁹⁸

Federalisti nisu bili zadovoljni ovako formuliranim zaključcima. »Zaključci Kluba Seljačko-demokratske kaolijeje nisu zadovoljili očekivanja u prvome redu hrvatske javnosti, koja je bez sumnje jednostrano tražila da SD Koalicija istakne određeno neodstupni ZAHTJEV DRŽAVNE SAMOSTALNOSTI HRVATSKE«, komentirao je zaključke *Hrvat*. ¹⁹⁹ Oni su za njega suzdržljivi, što se ne može opravdati »razbuđenošću naroda«. Rezolucija ipak nije napadnuta, nego je samo smatrana kao minimum.

3. kolovoza Trumbić i Pavelić, kao narodni zastupnici Hrvatskog bloka, pristupaju Poslaničkom klubu HSS. Oni su to objasnili pozivom koji proizlazi iz treće točke zaključaka od 1. kolovoza, u kojoj se u zajedničku borbu pozivaju »sve prečanske stranke«.

Prema *Hrvatu* apel se ticao »u prvom redu političkih predstavnika gra da Zagreba...«. ²⁰⁰ Osim toga to je bila i želja S. Radića, koji je smatrao

¹⁹³ B. Krizman, n. dj., 118.

¹⁹⁴ Isto.

¹⁹⁵ Isto.

¹⁹⁶ Isto.

¹⁹⁷ Isto.

¹⁹⁸ Isto.

¹⁹⁹ HRVAT, 2571/2. VIII. 1928.

²⁰⁰ Isto, 2572/3. VIII. 1928.

»da pristup dra Trumbića i Pavelića u Klub HSS odgovara potpuno i njegovoj želji.«²⁰¹ U izmjeni mišljenja s tim u vezi »posredovao je g. A. Košutić a ne g. Sv. Pribičević.«²⁰²

Formalno je do pristupa došlo tako što je Hrvatski blok uputio pismo predsjedništvu Zastupničkog kluba HSS. U pismu Trumbića i Pavelića je stajalo: »Povodom javnog poziva, sadržanog u trećoj točki zaključaka, koje je donijela SDK na jučerašnjem vijećanju u hrvatskoj sabornici, čast nam je saopćiti Vam, da smo pripravnici pristupiti u zastupnički klub HSS u svrhu zajedničke suradnje u tom klubu, — time i u SDK, — koju suradnju i mi kao zastupnici Zagreba, glavnoga grada Hrvatske, smatramo svojom dužnošću i narodnom potrebom poslije streljanja hrvatskih narodnih zastupnika u sjednici Narodne skupštine u Beogradu od 20. lipnja 1928. Molimo vas, da izvolite primiti naš bratski pozdrav.«²⁰³

Klub HSS »je jednodušno zaključio, da narodne zastupnike dra Trumbića i dra Pavelića prima kao članove kluba HSS.«²⁰⁴ Taj zaključak je Košutić telefonski prenio Trumbiću i Paveliću, uz poziv »da izvole doći na sjednicu u zgradu hrvatske sabornice.«²⁰⁵

Trumbić i Pavelić su se odazvali pozivu. Na ulazu u sabornicu dočekao ih je Nikola Precca, drugi potpredsjednik kluba HSS, a na ulazu u dvoranu V. Maček, koji ih je pozdravio ovim riječima: »Gospodo narodni zastupnici! Od srca pozdravljamo Vaš pristup u klub HSS i SDK iz dva razloga. Prvi je razlog taj, što se i ovaj put pokazalo, da su Hrvati — kadgod dođu odlučni časovi — kadri zaboraviti sve nesuglasice i složiti se u obrani svoje domovine i svojega naroda. No od ovog prvog razloga još je važniji taj razlog, što Vaš pristup u klub HSS — a prema tomu i u klub SDK — znači, da ste posve pravilno ocijenili sadržaj naše jučerašnje rezolucije. I ako je ta rezolucija sastavljena obzirno, ipak se iz nje posve jasno vidi, da se čitava Seljačko demokratska koalicija želi i hoće boriti za ravnopravnost svih državno-historijskih i narodno-političkih individualnosti, pa prema tomu i za ravnopravnost kraljevine Hrvatske s kraljevinom Srbijom. Uvjeren sam, da ste Vi shvatili zamašaj ove rezolucije pa da Vas je njezin sadržaj ponukao na pristup u naše redove. Srdačno Vas pozdravljamo.«

Mačeku je odgovorio Trumbić poduljim govorom, koji je počeo ovako: »Gospodo i draga braćo! Hvala Vašem predsjedniku i Vama na pozdravu, koji je tako topao i srdačan, kao što je jaka odanost svih nas velikoj stvari naroda, koji zastupamo. Večerašnji događaj mi shvaćamo u najvećoj njegovoj ozbiljnosti. Najprije mislim, da mogu reći potpuno sigurno i s uvjerenjem, da je ovaj događaj bio jedna želja, iskreno i duboko usađena u srcima svih nas, da je ovaj događaj jedna ispunjena narodna želja, koju će — jednako kao i mi — pozdraviti čitav hrvatski narod. Ona će djelovati u njegovu srcu. Ovaj događaj ima napokon veliku važnost osobito radi toga, što je on izvršen sa znanjem, odobrenjem i zadovoljstvom odsutnog Stjepana Radića.«²⁰⁶ U nastavku govora Trumbić je spominjao Slovence, Crnogorce i Srbe, a to implicira zajednički okvir države. To znači da unatoč ver-

²⁰¹ Isto.

²⁰² Isto.

²⁰³ R. H o r v a t, n. dj. 408.

²⁰⁴ Isto.

²⁰⁵ Isto.

²⁰⁶ Isto, 408, 409.

balnom radikalizmu HFSS ipak ostaje na pozicijama federalizma. Na sjednici koja je nakon toga održana, Trumbić je izabran u poslovni odbor SDK.

U vezi s pristupom poslanika Hrvatskog bloka u Zastupnički klub HSS mogu se uočiti neke činjenice. U prvom redu HB smatra potrebnim naglasiti da oni pristupaju na poziv HSS, odnosno samog Radića. Naglašava se također da je posrednik oko toga bio Košutić a ne Pribičević. Napokon, ovi poslanici ne ulaze u Poslanički klub SDK kao treća stranka, što bi bilo logično, nego ulaze u Zastupnički klub HSS, a preko njega u SDK. Ove ograde čini se da su bile potrebne kako Hrvatskom bloku, tako i Pribičeviću. Razlika među njima je još uvijek tako velika da su te ograde nužne, jer bi se moglo protumačiti da su, našavši se u zajedničkom Zastupničkom klubu, možda bitnije korigirali svoja prvotna stajališta.

Hrvatski blok upravo zbog toga, a pod utjecajem pravaškog dijela, i dalje inzistira na svojoj posebnosti. To će biti naglašeno i na sjednici Hrvatskog bloka na kojoj je prihvaćen pristup. »Razumije se dakle samo po sebi, da Hrvatski blok, odnosno obje stranke, koje su u njemu, POSTOJE programski i organizatorno kao i do sada«,²⁰⁷ stoji u priopćenju.

Nakon oštrog reagiranja poslije atentata, kad se s federalističke strane postavljao zahtjev za »državnom samostalnosti Hrvatske«, sada su u Hrvatskom seljačkom klubu zahtjevi HFSS sve umjereniji i uklapaju se u koncepcije HSS. »Centralistički ustav mora se u interesu cijele države ukinuti i mora se donijeti novi ustav, koji će odgovarati političkim, kulturnim i ekonomskim potrebama pojedinih pokrajina države i volji naroda. Svaka pokrajina koja je imala svoje historijsko vlastito razviće treba da dobije zakonodavno tijelo sa pravom budgetiranja i vlastitom egzekutivom, koja će odgovarati njezinom individualitetu«, izjavio je, među ostalim, Trumbić novinskoj agenciji *Telegraphen union*.²⁰⁸ On se dakle vraća na svoju federalističku formulu jasno naglašavajući da »Hrvatska treba da dobije svoju državnu samostalnost u okviru dr. granica«. ²⁰⁹ Takve konstruktivne izjave Trumbić će davati osobito u razgovoru sa stranim dopisnicima.

Ulaskom u Hrvatski seljački klub, HFSS je u nastupanju potpuno prihvatila taktiku HSS. Gubljenje individualnosti stranke osjetilo se i na terenu, tako da je tajništvo HFSS smatralo nužnim uputiti obavještenje u kojem se demantiraju glasovi kako su u nekim mjestima raspuštene organizacije HFSS. Neaktivnost se opravdava korotom za preminulim Radićem, poljskim radovima itd. To opovrgavanje nametnuli su upiti s terena u kojima se aktivisti zanimaju »što im je raditi, zašto im nitko od vodstva ne dolazi a ostale stranke da opetovano šalju svoje ljude...«. ²¹⁰ Prvi rajonski sastanak u Zagrebu održan je nakon tromjesečne pauze. Na njemu nije bilo riječi o politici, nego o komunalnim problemima.

Iako je ulaskom u Hrvatski seljački klub HFSS počela voditi politiku koordinirano s HSS, ipak su se i kasnije mogli čuti neki disonantni tonovi, a to govori da nova orijentacija nije bila jednodušno prihvaćena. Radikalizmom se osobito isticao M. Žanić, istaknut u stranačkom vodstvu, koji je na jednom zboru između ostalog rekao: »Cijeli Hrvatski narod od 20. lipnja zna što hoće. HFSS postavila je u svom programu kao vrhovno načelo:

²⁰⁷ HRVAT, 2573/4. VIII. 1928.

²⁰⁸ Isto, 2582/16. VIII. 1928.

²⁰⁹ Isto.

²¹⁰ Isto, 2619/29. IX. 1928.

Narodnu i političku samostalnost hrvatskog naroda. Danas nakon 20. lipnja drži, da to nije moguće postići ni federacijom jer po federativnom uređenju države opet bi imali jedno zajedničko narodno predstavništvo, u kojem bi se parabelumi ponovili i odakle bi nas ponovo kuršumima istjerali...«²¹¹

Za razliku od ovako radikalnih istupa, među federalistima bilo je i drugačijih tendencija — približavanja režimu. To možemo vidjeti iz Perišćeve »ispovijesti« Trumbiću. U pismu koje je pisano s puno respekta prema Trumbićevoj osobi Peršić poziva predsjednika HFSS da se nagodi s kraljem. Glavnu ulogu u pomirenju trebao bi odigrati upravo Trumbić. Peršića brine da napetu situaciju koja vlada na relaciji Zagreb — Beograd ne iskoristi netko sa strane. »Ima bedaka koji od Italije očekuju spas«, piše Peršić.²¹² »Ja zato mislim da ne bi smjeli apriorno odbijati svaki pokušaj približenja i suradnje s kraljem. Ako budemo prevareni uvijek možemo natrag«, predlaže Peršić.²¹³

No opća politika HFSS ipak se sve više oslanjala na HSS. Tu je osobitu ulogu odigrao Trumbić. Njegovo djelovanje sasvim se uklapa u okvir SDK. S tim je u vezi i njegova akcija u inozemstvu, koju pokreće u ime SDK.²¹⁴

Od listopada do prosinca 1928. Trumbić posjećuje Pariz, London i Beč. U Parizu se pokušava sastati s ministrom vanjskih poslova A. Briandom, no to mu ne uspijeva, pa se mora zadovoljiti sastankom s generalnim sekretarom ministarstva vanjskih poslova i dvojicom generalštabnih oficira. Rezerviranost s kojom je Trumbić primljen u Parizu proizlazila je iz obzira francuskih političkih krugova prema beogradskom režimu. Trumbić je bio predstavnik opozicije. Zbog toga mu ni njegove veze iz svjetskog rata i mirovne konferencije nisu mogle mnogo koristiti. Njegovu akciju otežavala je i činjenica što je upravo u to vrijeme u Parizu boravio i kralj Aleksandar, koji je u Francuskoj pripremao teren za diktaturu. S tim u vezi je i epizoda u vezi s Trumbićevom audijencijom kod Aleksandra. On je naime bio nagovoren da se upiše u knjigu posjeta u poslanstvu Kraljevine SHS, što bi mu trebalo omogućiti audijenciju. Nakon oklijevanja i vaganja argumentata za i protiv, ipak je pristao. Do audijencije nije došlo, a to je teško palo uglednom političaru. »Bizantinci«, bio je njegov jedini komentar nakon što je shvatio da je izigran.

Trumbić je u Parizu prikazivao situaciju u Kraljevini SHS uvjeravajući da je federacija jedini izlaz iz državne krize. Kao drugu mogućnost dopuštao je i samostalnu Hrvatsku u personalnoj uniji s ostalim dijelom Kraljevine. Rezultat kraljeve i Trumbićeve misije u Parizu bio je da je prvi dobio podršku za diktaturu a drugi razumijevanje za probleme opozicije.

I u Londonu Trumbić je kod političara primljen rezervirano. Nešto bolje prošao je kod javnih radnika, svojih prijatelja iz svjetskog rata (R. W. Seton-Watsona, W. Steeda i sir A. Evansa), koji su pokazali razumijevanje za probleme opozicije u Kraljevini SHS.

²¹¹ Isto, 2659/16. XI. 1928.

²¹² HAGZ, P. OST. 12.

²¹³ Isto.

²¹⁴ Podaci o tome uzeti su iz rasprave B. K r i z m a n a, Trumbićeva misija u inozemstvu uoči proglašenja šestojanuarske diktature. Istarski pregled, br. 3. 1962

Zbog neuspjeha u Londonu i Parizu Trumbić je pomišljao da nešto pokuša u Berlinu i Rimu, no odustao je jer ni tamo zbog kontakata s opozicijom nisu htjeli kvariti odnose s Beogradom. Iz istog razloga nije putovao ni u Prag.

Ni u Beču Trumbić nije ostvario svoje zamisli. Za vrijeme kratkog boravka u tom gradu Trumbić se upoznao i s nekim hrvatskim političkim emigrantima (Sarkotić, Perčević), s kojima je izmijenio mišljenje o političkoj situaciji u zemlji.

Pripreme za diktaturu bile su i prije kraljeva odlaska u Pariz već dobrano odmakle. On se za diktaturu odlučio već nakon krvoprolića u Narodnoj skupštini (ako ne i ranije!) — čekao se samo povoljan trenutak. Izaći iz »mrtvog kuta« neposredno nakon atentata kralj se nije usuđivao da se ne bi pomislilo kako je i sam povod insceniran. O tome se uostalom i govorilo. Zbog toga mu je bila potrebna Korošecova vlada, za vrijeme koje je kriza još više produbljena. Kralju je isto tako bila potrebna pomoć Francuske. Pripremajući se za diktaturu, Aleksandar je uspostavio kontakte s opozicijom u Zagrebu, nastojeći saznati njen stav prema tom potezu. Kraljevi informatori u Zagrebu bili su T. Šlegel i M. Drinković. Oni su se obojica u susretu s Mačekom uvjerali »da sređenje prilika nije moguće preko stranaka i parlamenta«, a to su prenijeli Aleksandru. Maček je do tog stava došao iz straha da u radikaliziranim prilikama ne izgubi kontrolu situacije, a bojao se i socijalnih nemira. Maček je također bio uvjeren da političke stranke neće nikad pristati na preuređenje države u smislu federacije. Bez obzira na odnos snaga u parlamentu, stranke koje su za hegemoniju, smatrao je Maček, uvijek će naći načina da stvore većinu i tako paraliziraju nastojanje u tom smjeru.

Nakon ostavke vlade A. Korošeca, 27. prosinca 1928. godine, kralj je već imao gotovo rješenje za krizu. Unatoč tome, da stvori dojam kako je poduzeo sve da izbjegne diktaturu, on je na dvoru obavio konzultacije gotovo sa svim političkim prvcima. U audijencijama 4. i 5. siječnja 1929. Maček je predlagao da se kriza riješi preuređenjem države, i to na osnovi državnih i kulturnopovijesnih teritorija, sa zakonodavnom i izvršnom vlašću. To bi trebala provesti nepolitična vlada, koja bi imala kraljevo povjerenje. Međutim, tu su koncepciju odbacile sve stranke četvorne koalicije.

Nakon završenih konzultacija iz kraljeve je kancelarije 5. siječnja izdano priopćenje u kojem se kaže da nema mogućnosti ni za kakvo parlamentarno rješenje, a dan kasnije, 6. siječnja, izdan je kraljev manifest kojim se ukida Vidovdanski ustav i raspušta Skupština.

V. FEDERALISTI I ŠESTOJANUARSKA DIKTATURA

1. *Zabrana HFSS*

»Neobična važnost ovog događaja je očita. Ona se ne može tumačiti prema teorijskim pravilima, nego faktičnim prilikama, kao što će se i sud o njemu moći izreći samo kasnije, kad bude za to vrijeme prema posljedicama, koje će iz njega proizaći i prema onim rezultatima, koje će donijeti.« Tako je zavođenje diktature komentirao *Hrvat* od 7. siječnja 1929. godine. Možemo li iz tog komentara službenog glasila HFSS izvesti zaključke o pravom stavu federalista prema kraljevoj diktaturi? Neki se odgovori

sami nameću. Dajući prednost »faktičnim prilikama« pred »teorijskim pravilima«, federalisti očito nisu pridavali veliku važnost formi, tj. diktaturi, nego sadržaju koji iz nje može proizaći, a to je rješenje krize u federalističkom smislu. S procedurom dakle, a to je ukidanje Vidovdanskog ustava, federalisti su bili očito zadovoljni. Što se tiče sadržaja diktature, o njemu se u početku nije mnogo znalo, pa se o tome bilo teško izjašnjavati. Iz toga je proizlazio stav federalista prema diktaturi: čekati!

Zamjećuje se sličnost stava kao i kod HSS. »Lajbek je raskopčan«, treba pričekati da se vidi na koji će se način ponovno zakopčati. Tako se rezoniralo u HSS na uvođenje diktature.

Takav dojam dobiva se i iz Peršićevih bilježaka. Opisujući atmosferu kod federalista 6. siječnja 1929. godine, on je zapisao: »Inače je svake nedjelje do podne bio rendes 'vođa' u redakciji 'Hrvata', samo sve manje posjećivan, jer su članovi bilo umirali, bilo otpadali. Ali nedjelja 6. januara 1929. opet nas sve bez poziva sabrala desetak. Više se ne sjećam od prisutnih nego Trumbića i Segvića. (...) Sjećam se da se malo razgovaralo, valjda radi strogih propisa, svaki je imao koje od novina onog dana u ruci, da čita ukaze. Trumbić je čitajući više puta kimao glavom i poluglasno govorio: Krupna je to stvar, kraljeva diktatura. Zna se gdje je počela, ali nezna kamo i kada će svršiti? Krupne su to stvari... kao da je htio reći i opasne za diktatora. Ali ako smo svi bili dosta tihi, ne može se reći da i previše zabrinuti. Ukidanje Vidovdanskog ustava, pa imena nekih ministara kao Drinkovića i Švrljuge kao da su umirljivo djelovali. Segvić je još bio dosta dobre volje. Pravio je lice kao da više toga zna ali ne smije ili neće govoriti. Zaključak je bio bez riječi, da čekamo još koji dan, da vidimo, kuda se brodi, pa ćemo se onda porazgovoriti.«²¹⁵

Idućeg dana Trumbić je bio u jednom drugom društvu. »Sastali smo se kod Monsignora dr. Svetozara Rittiga samo nas četvorica: domaćin, Trumbić, Drinković i ja« bilježi Meštrović u svojim »Uspomenama.«²¹⁶ Drinković je »otvoreno priznao, da ga je kralj poslao, da vidi i čuje, kako se ovaj njegov gest primio« i jasno agitirao za diktaturu.²¹⁷ »Trumbić je na sve to skeptično reagirao«, bilježi Meštrović.²¹⁸ Njemu je osobito bilo sumnjivo što se kralj okružio velikosrbima i što je za predsjednika vlade postavio generala Petra Živkovića. »Dok je Drinković držao, da se kralj samo služi ovim elementima u svoje svrhe i za provođenje svojih koncepcija, Trumbić je bio sasvim obrnutog mišljenja i držao je, da se oni služe kraljem i njegovim autoritetom u svoje svrhe.«²¹⁹ Prema Meštroviću, Trumbić mu je tada (»prvi dan iza 6. siječnja 1929.«) rekao: »Ovo je možda jedini mogući način da se dođe do rješenja, ako Aleksandar bude uistinu imao odvažnosti i ako je dovoljno širokih pogleda i ako je shvatio bit jugoslavenske ideje.«²²⁰

Drinković je dalje nastavio dolaziti u Zagreb (»svakog drugog dana«)²²¹ i prilikom jednog takvog dolaska donio je kraljevu poruku da se želi sastati s Meštrovićem. On je pristao, prethodno se posavjetovavši s Trumbićem,

²¹⁵ HAGZ, P. OST., 62.

²¹⁶ I. Meštrović, Uspomene na političke ljude i događaje, Buenos Aires 1961, 207.

²¹⁷ Isto.

²¹⁸ Isto, 208.

²¹⁹ Isto.

²²⁰ Isto, 207.

²²¹ Isto, 209.

koji ga je nagovarao da pođe, kad ga zove. U audijenciji kralj se zanimao za Trumbića. »Ja bih volio, da sam i njega uveo u vladu, ali on sigurno ne bi htio pristati«, rekao je kralj, sigurno u namjeri da se to prenese Trumbiću, što je Meštrović vjerojatno i učinio.²²²

Federalisti, dakle, nisu bili »previše zabrinuti«. Dapače, ukidanje Vi-dovdanskog ustava i imenovanje nekih Hrvata za ministre djelovalo je na njih umirujuće.²²³ Zaključak prvog sastanka federalista u diktaturi bio je: čekati »još koji dan«. Njima kao da nije mnogo govorio dio kraljeve proklamacije u kojoj kaže: »Čuvati jedinstvo narodno i celinu državnu, to je najviši cilj Moje vladavine, a to mora biti i najveći zakon za Mene i za svakoga. To Mi nalaže ljubav prema Otadžbini i pijetet prema bezbrojnim dragocenim žrtvama, koje padoše za taj ideal.«²²⁴

Nakon što je iz prve ruke (Drinković) saznao nešto više o diktatorskom režimu, a vjerojatno obavio i neke druge kontakte, Trumbić je naložio Peršiću, tajniku HFSS, da sazove sastanak uglednijih članova stranke. »Već u srijedu 9. I., bilježi Peršić, došao je k meni Trumbić, pozvao na samo i rekao, da za petak navečer pozovem na najdiskretniji način glavne ljude na sastanak. Važno je da dođe dr. Papratović i ona dva seljaka koji su kao nar. zastupnici ostavili Radića, kad je preokrenuo. (Radi se o Uroiću i Jagatiću, op. Lj. A.) Radi zabrane sastajanja neka se ne služim ni poštom ni telefonom ni brzjavom, već neka ih pošaljem vlakom.«²²⁵ Uroić i Jagatić nisu došli. Momak koji ih je tražio našao ih je pri poljskim radovima. Peršić ironično kaže da nisu došli jer im nije poslan novac za put.

»U petak smo se sastali«, nastavlja Peršić. »Trumbić je držao velik, značajan govor sa zaključkom, da će najbolji odgovor na diktaturu biti, ako kao stranka prestanemo i svi pređemo u seljačku stranku. Trumbić je za nas bio Roma locuta est. Bez rasprave prihvaćeno. Ja sam prema susjedno sjedećim primjetio, da to znači za mene, da ću biti potisnut u kut, jer me radićevci ne trpe, pošto sam se morao šnjima ja najviše natezati, ali valjda me bog neće posve napustiti! Razišli smo se da čujemo daljne odredbe.«²²⁶

Trumbićeva skepsa u vezi mogućeg povoljnog razvoja diktature u smislu rješenja hrvatskog problema koincidira s nekim Mačekovim izjavama. Sastanak vodstva federalista koji je upravo opisan poklapa se s Mačekovom izjavom u kojoj izražava sumnju u novu vladu, u kojoj ne vidi garanciju da će se preuređenju države pristupiti u smislu zaključaka SDK od 1. kolovoza 1928.

Idući sastanak federalisti su održali 14. siječnja. Usred sastanka banuo je dr. A. Pavelić, koji »ne sjedavši stane opširno razlagati, zašto se ima odustati od stapanja u seljačku stranku i da svaka grupa ostane, kako je bilo za sebe. Motrio sam čitavo vrijeme dra Trumbića, koji je pognute glave slušao, bilo mu neugodno, osjećao se nekako blamiran. Svi smo dobili utisak da zaključak ne ovisi o argumentima, već da nas seljačka stranka neće imati, odnosno tumačili smo stvar tako, da Trumbić ne bi ni predlagao

²²² Isto, 211.

²²³ Od Hrvata u prvu diktatorsku vladu ušli su: S. Švrljuga (financije), Ž. Mažuranić (trgovina i industrija), O. Frangeš (poljoprivreda), M. Drinković (socijalna politika) i T. Alaupović (vjera). Značajno je da su Hrvatima ministrima pripali najznačajniji privredni resori.

²²⁴ F. Čulinović, Dokumenti o Jugoslaviji, Zagreb 1968, 968, 292

²²⁵ HAGZ, P. OST. 62.

²²⁶ Isto.

fuzije, da ju nije unaprijed s Mačekom ugovorio, ali po svoj prilici je okolina to osujetila, bojeći se za sebe uslijed prevelikog dolaska inteligencije ostalih grupa, koji bi radićevsku 'gospodu' potisnuli i pravili im konkurenciju. Ali smo otklon tumačili i tako, da vodstvo naroda smatra oportunističkim više stranaka, koje mogu ići svojim putem, samo ne smiju škoditi hrvatskoj stvari. Opet se bez debate prihvatilo, da svaka stranka ostane za sebe ukoliko će moći pod novim opstojnostima živjeti. Razišli smo se prepustivši vremenu daljnje odluke.«²²⁷

Federalisti su tih dana došli u situaciju da moraju demantirati vijesti prema kojima oni podupiru vladu. Vijest je potekla od ministra dra M. Drinkovića. Njemu, bivšem članu *Hrvatske zajednice*, koji je kasnije bio u dobrim odnosima s nekim ljudima iz federalističkog vrha, takva bi podrška u Beogradu dobro došla. Trumbića je to razljutilo. Potražio je Peršića i tražio da *Hrvat* tu vijest opovrgne, i on je to »ovlašteno« učinio.²²⁸

Situacija u vezi s diktaturom sporo se raščišćavala, znatno otežavajući položaj političara koji se nisu izjasnili za novo stanje. To je vjerojatno ponukalo Trumbića da pusti vijest kako se povlači iz politike. »Prilikom jednog takvog pohoda«, bilježi Peršić, »Trumbić mi je pod najvećom tajnom rekao, da se povlači, da on i njegova žena ne bi ni fizički ni materijalno mogli podnijeti kakove progone, konfinaciju, internaciju i slično, pa da će se dati na pisanje dokumenata, za historiju postanka Esheazije.«²²⁹ Trumbić je izričito naglasio da se ne radi o memoarima nego o građi.

Nekoliko dana nakon što je Trumbić svoju namjeru priopćio Peršiću, vijest o njegovu povlačenju donio je *Slovenac*. »Tumačio sam to tako«, komentira Peršić, »da Trumbić hoće vlastodršce zavarati kao da se više neće politikom baviti, samo da ga puste na miru.«²³⁰

Trumbićeve bojazni nisu bile sasvim bez osnove. Krajem siječnja priopćeno mu je da mu je putnica »izgubila važnost«. Trumbić se sve manje osjećao sigurnim. To je osobito pojačano kad su počela šikaniranja opozicijskih političara interniranjem, suđenjem a i fizičkim napadima (Šufflay, Budak). Da li iz straha ili da vlastima ukaže kako se doista čuti ugrožen, Trumbić je 16. travnja 1932. tražio od I. Perovića, bana Savske banovine, dozvolu za držanje revolvera, koju je i dobio.²³¹

Do formalne zabrane HFSS došlo je 20. siječnja 1929. Odluka o zabrani, koja se temeljila na noveliranom Zakonu o zaštiti javne bezbednosti i porotka u državi, uručena je tajniku stranke Ivanu Peršiću.

Zabrana stranke nije se odnosila i na stranačko glasilo *Hrvat*, koji je nastavio izlaziti do svibnja 1929. Iako izlazi, *Hrvat* nam ne pruža podatke iz kojih bismo imali uvid u djelatnost federalista u to vrijeme. To je i razumljivo jer je stranka zabranjena, pa su eventualni sastanci ilegalni i o njima se ne piše. No, nema ni komentara o političkoj situaciji. Ako se i pojavi neko mišljenje, to je uglavnom citat iz nekog drugog lista, najčešće *Obzora*.

Peršić daje ovakvu verziju prestanka izlaženja *Hrvata*: »Da više nemam pod diktaturom kao strankin ekonom brigu s novinama, koncem svibnja obustavio sam daljnje izlaženje navodno radi prevelikog deficita i zaduži-

²²⁷ Isto.

²²⁸ Isto.

²²⁹ Isto.

²³⁰ Isto.

²³¹ NBS, TA,

vanja kod *Tipografije* radi tiska. Dežman je zahtijevao da i dalje izlazimo, bez obzira na deficit i dug, da nećemo trebati platiti, ako neće biti moguće, a ako prestanemo, da ćemo biti za dug utuženi. On je naime htio da u diktaturi, za ministროvanja njegova oberšefa Švrljuge ne bude sam s *Obzorom* svojim na javi, već da ima i druga opozicionoga u nevolji, naš dnevnik *Hrvat*.²³²

Peršić nije previše uvjerljiv kad tvrdi da je *Hrvat* prestao izlaziti zbog novčanih neprilika. Dug je, kako sam kaže, mogao biti podmiren (?!). Razlozi dakle postoje u nečem drugom. Stranka čije je glasilo bio *Hrvat* prestaje postojati, i to ne samo formalno nego i stvarno. HFSS doživljava sudbinu mnogih drugih političkih stranaka koje se pod udarom diktature razbijaju u razna krila, od kojih se neka približavaju režimu dok druga ostaju u opoziciji. No i tu možemo govoriti samo o stranačkim vodstvima — baza napuštena od rukovodstva pasivizira se. Kako su ti procesi tekli, teško je rekonstruirati budući da nam arhivski materijal o tome daje malo podataka, a novine o tome šute ili su prestale izlaziti. To je i pravi razlog zašto je *Hrvat* prestao izlaziti: dotadašnja politička linija ne može se provoditi a druga zajednička linija se ne stvara.

2) Federalisti i diktatura

I nakon proglašenja diktature federalisti su imali prilike djelovati u javnosti. Ta aktivnost nije smjela biti ni stranačka ni politička. Radi se o sudjelovanju u oblasnim, općinskim i gradskim zastupstvima. Diktatura je, doduše, ukinula sva predstavnička tijela, no zastupnici su mogli zadržati svoja mjesta pod uvjetom da se na njih dadu imenovati, budući da su ta mjesta odsad bila imenovana a ne izborna. Za takvu situaciju u Hrvatskoj zauzeli su se u Beogradu ministri Hrvati. Za federaliste osobito je bila zanimljiva mogućnost sudjelovanja u zagrebačkom gradskom zastupstvu. S tim u vezi oni su se počeli dogovarati s *Hrvatskom strankom prava* i *Hrvatskom seljačkom strankom*. Prema Peršiću sastanak je održan u *Katoličkoj banci*. Na sastanku Trumbić se zalagao da se zastupnici ne daju imenovati. »Režim doduše u prvi čas neće od nas ništa tražiti, branio je taj stav Trumbić, ali s vremenom sve više i više da naškodi našoj stvari i da nas kompromitira.«²³³ Federalisti su međutim ipak odlučili da ostanu u gradskom zastupstvu. Peršić piše da se vodstvo HFSS s tim u vezi savjetovalo s članstvom stranke. »Mi smo od konca veljače do konca ožujka održali na nekoliko mjesta u gradu tajne sastanke sa izbornicima i pristašama i svuda postavljali pitanje sudjelovanja i svuda jednodušno da«, piše Peršić.²³⁴

I pravaši su na kraju zaključili da se ostane u gradskom zastupstvu. Svoju odluku su motivirali da se pomogne pristalicama. U slučaju da bi režim tražio političke ustupke, pravaši su odlučili da će prekinuti suradnju. Pristanak su dali i radićevci. Trumbić je i kod radićevaca zastupao suprotno mišljenje.²³⁵

Nakon što su se sve tri stranke u načelu složile, obavljeno je imenovanje gradskog zastupstva. Komunistički zastupnici te Pavelić i Perćec, koji

²³² HAGZ, P. OST. 14.

²³³ Isto, 62

²³⁴ Isto.

²³⁵ Isto.

su se već nalazili u emigraciji, izostavljeni su. Međutim na prvoj sjednici imenovanog gradskog zastupstva radićevci nisu došli. Pravaši su u smislu podjele uloga došli samo djelomično: nisu se pojavili Budak, Bočkaj i Majer. (Ostalim pravaškim zastupnicima bit će ukinuti mandati 22. siječnja 1930. u vezi s učestalim atentatima, za koje se smatralo da ih izvode članovi njihove stranke.)

Takav odnos prema gradskom zastupstvu bio je motiviran stranačkim interesima. Sudjelovanjem zaštićivali su se materijalni interesi pristaša, dok se apstinencijom dobivao moralni kapital, koji se kasnije mogao iskoristiti u političke svrhe. Iz federalističkog stava prema gradskom zastupstvu proizlazi da su njihovi interesi u Zagrebu bili veliki. Iz toga proizlazi i njihov stav prema diktaturi. Od tri najveće hrvatske građanske stranke oni su bili najspremniji da na određen način surađuju s novim režimom. Ovdje treba imati u vidu da se tu ne radi o cjelokupnoj stranci, nego o jednom njezinu dijelu.

Vidjeli smo da su prva reagiranja na diktaturu u Zagrebu bila relativno povoljna. To je međutim kratko trajalo. Situacija se ubrzo sasvim mijenja, i to najprije izjavama političara, a potom i atentatima političke naravi. Stanje na relaciji Zagreb—Beograd osobito se pogoršalo nakon atentata na istaknutog novinara T. Schegela 22. ožujka 1929. Schegel je bio direktor Jugoštampe i tajni savjetnik kraljev iz Zagreba, »ekspert za hrvatsko pitanje«. On je odigrao značajnu ulogu u pripremanju diktature (koju je savjetovao Aleksandru) budući da je »uživao posebno povjerenje kralja kao ekspert za prilike na hrvatskom području«. Njegov utjecaj na Aleksandra bio je takav da je on u prvu diktatorsku vladu postavio za ministre one Hrvate koje su mu sugerirali Schegel i Dežman.²³⁶

Prilikom hapšenja atentatora 11. listopada 1929. stradala su četiri agenta — dvojica smrtno a dvojica su bila ranjena.²³⁷ Tom je prilikom ustanovljeno da su oni omladinci *Hrvatske stranke prava*, koja je imala svoje zastupnike u zagrebačkom gradskom zastupstvu. To je imalo negativne posljedice i po HFSS, koja je sa strankom iz koje su bili atentatori činila *Hrvatski blok*. Tome su se pridružile i još neke nepovoljne okolnosti. *Hrvat*, sada bivše glasilu HFSS, upravo je pred atentat bio napao Schegela. Pretpostavilo se da su pod utjecajem toga razbijena stakla na redakciji *Novosti*. Beogradsko *Delo* otvoreno je okrivljavalo federaliste za atentat. »Istragom je također utvrđeno«, piše *Delo*, »da su pojedina lica, koja su upletena u atentat na pok. Schegela, bila u ličnoj vezi s Pavelićem i Perčecom i još nekim licima iz bivše frankovačke i federalističke družbe (...).«²³⁸

Takva situacija nije išla na ruku onom dijelu federalista koji je smatrao da se može naći modus vivendi s diktaturom, pa čak i s njom surađivati. Zbog toga oni traže načina kako da uspostave povjerenje između režima diktature i Hrvatske. U novonastaloj situaciji mogao je čak propasti najavljeni kraljev posjet Zagrebu, do kojeg su ti krugovi mnogo držali. Osim toga, to bi još više zaoštrilo situaciju i umanjilo povjerenje. Akciju je na sebe preuzeo S. Rittig. Prema Peršiću, njegov je cilj bio da se razjasne stvari u vezi s atentatom na Schegela, prestane s mučenjem političkih zatvorenika (roditelji kojih su se uglavnom obraćali Rittigu da intervenira kod vlasti) te da se uspostavi

²³⁶ Isto.

²³⁷ O tome više B. Krizman, Ante Pavelić i ustaše, Zagreb 1978, 68—70.

²³⁸ Prema OBZORU, 3. XII. 1929.

povjerenje između Zagreba i Beograda.²³⁹ Tako je došlo do Rittigove audijencije kod kralja, gdje ga je uveo I. Meštrović, na čemu je Rittig inzistirao.²⁴⁰ Sâm Meštrović, međutim, piše da je do audijencije došlo na Aleksandrovu inicijativu, koju je u Zagreb prenio ministar dr M. Drinković. On je, nakon što je postao ministar, svraćao kod Rittiga i donosio kraljeve poruke prema kojima je želio da dođe »u širi i izravni dodir s Hrvatima nepolitičarima«.²⁴¹

U audijenciji kralj je tražio da inicijativa za uspostavljanje povjerenja između režima i Hrvata dođe s hrvatske strane. To bi kralju omogućilo da povuče poteze koji bi zadovoljili Hrvate. Aleksandar se naime žalio kako ga u tome onemogućuju neki krugovi oko njega, koji su protiv bilo kakvih ustupaka Hrvatima. Zbog toga je predlagao Rittigu da okupi 200 do 300 istomišljenika i dovede ih u audijenciju²⁴² Kod Meštrovića je brojka koju je predlagao kralj bila manja. Kralj je navodno tražio da mu u audijenciju dođe 40 ili 20 »viđenijih Hrvata« kako bi mogao »pokazati Srbijancima, da i Hrvati hoće ovu državu« pa da tako suzbije »pritisak za poduzimanje nasilnih mjera prema Hrvatima«. U slučaju uspjeha ove akcije kralj je, između ostalog, obećao »da će se odmah ispraviti oblasna podjela u Srijemu u hrvatskom smislu«.²⁴³

Rittig je prihvatio ideju i nakon povratka iz audijencije počeo je raditi na njenu ostvarenju. Tu je Rittigu pomogao i Peršić, koji je s njim bio u dobrim odnosima. Peršić je za poklonstvenu deputaciju nastojao pridobiti i Trumbića, uvjeravajući ga da treba »sve poduzeti, da Hrvatska ne bude imala kralja protiv sebe«.²⁴⁴ Peršić piše da Trumbić »ničim nije pokazivao protivštinu najavljenjnoj akciji«.²⁴⁵ Prema Meštroviću, »Trumbić je bio skeptičan, da bi moglo biti kakve koristi od toga koraka«.²⁴⁶ Trumbić je ipak pristupovao nekim sastancima na kojima se raspravljalo o poklonstvenoj deputaciji.²⁴⁷ »On sam nije htio u to ulaziti«, piše Meštrović, kojemu je u vezi s odlaskom deputacije rekao: »Pođi i ti, kad si s njime u dobre, pa ćete vidjeti. Niste ni onako nikakvi politički faktori. To ne može nikoga vezati, niti kompromitirati hrvatski stav. Može biti... Vrag bi znao. On je inteligentan, a bilo bi u njegovom vlastitom interesu, ako i on nije velikosrpski instrumentat.«²⁴⁸

Teško je iz ovih podataka izvući pravi Trumbićev stav prema poklonstvenoj deputaciji. Očito je međutim da je Trumbić bio skeptičan u pogledu rezultata ove akcije, pa zbog toga nije htio u nju ni ulaziti. Međutim nije joj bio ni protivan. Sâm je Trumbić sredinom 1930. (za vrijeme obrane Mačeka pred Državnim sudom za zaštitu države²⁴⁹ izjavio: »Mi smo u položaju da možemo objasniti da je čitav taj pokret za deputaciju nastao inicijativom,

²³⁹ HAGZ, P. OST. 62.

²⁴⁰ Isto.

²⁴¹ I. Meštrović, n. dj. 217.

²⁴² HAGZ, P. OST. 62.

²⁴³ Isto.

²⁴⁴ Isto.

²⁴⁵ Isto.

²⁴⁶ I. Meštrović, n. dj., 217.

²⁴⁷ Isto.

²⁴⁸ Isto.

²⁴⁹ Maček je bio optužen da je financirao terorističku djelatnost. Između ostalog radilo se i o pokušaju atentata na vlak u kojem se vozila poklonstvena deputacija. O tome više LJ. BOBAN, Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928—1941, I, 50—53.

učestvovanjem, radom i organizacijom od strane policije. Policija je naime organizovala odbore u raznim srezovima i selima koji su odbori imali zadatak da se staraju oko formiranja poklonstvene deputacije. Policija je imenovala pojedine članove tih odbora i policija je uglavnom rukovodila taj posao i prema tome mora da se označi da su sve te deputacije uz ovakve pretpostavke, da su te deputacije rezultat rada policije.«²⁵⁰

Trumbić je dakle znao da su policija i režim diktature organizirali poklonstvenu deputaciju. Njemu je ona trebala poslužiti kao propagandno sredstvo u smislu dokaza kako su Hrvati zadovoljni novim stanjem. Osim u zemlji, još se više polagalo na učinak te akcije u inozemstvu. Budući da je sve to znao, Trumbićeva je skepsa u pogledu slanja poklonstvene deputacije razumljiva, jer njegovi interesi (rješenje hrvatskog pitanja u smislu zahtjeva SDK) nisu isti s interesima režima. Trumbićevo neprotivljenje slanju poklonstvene deputacije može se protumačiti jedino kao oprez. Osim toga, Trumbićevo prisustvovanje nekim razgovorima u vezi s poklonstvenom deputacijom može se tumačiti i nastojanjem da, kao političar, bude dobro obaviješten.

Prijedlog da se pošalje »Poklonstvena deputacija hrvatskih gradova« podnio je Rittig 28. listopada 1929. na sjednici Gradskog zastupstva u Zagrebu. Gradonačelnik Stjepan Srkulj (također federalist) uputio je »brzovjerne upite hoće li se pridružiti poklonstvenoj deputaciji Nj. V. kralja u Beograd« i ostalim gradskim zastupstvima u Hrvatskoj.²⁵¹ Srkuljev poziv dobio je masovan odziv, a organizatori deputacija često su bili federalisti. Organizacija same deputacije bila je veoma dobra: vozio je specijalni brzi vlak, koji je stajao samo na postajama gdje su se priključivale deputacije; Gradsko zastupstvo Zagreba izdalo je posebne legitimacije sudionicima, itd.

U izjavi *Obzoru* 15. prosinca 1929. Rittig, koji je skupa sa Srkuljem došao u Beograd nešto ranije, rekao je da su delegacije došle »da se poklone Njegovu Veličanstvu Kralju i odadu mu svoju blagonaklonost i iskažu svoje oduševljenje i svoju lojalnost«.²⁵² Sama akcija, prema Rittigu, nikla je iz nastojanja »da se nađe puta i načina, i situacija, koja je bila postojala između Zagreba i Beograda makne sa mrtve točke«.²⁵³ Akcija je, prema Rittigu, bila »u duhu evanđelja«.²⁵⁴

Kad se deputacija našla pred Aleksandrom, 17. prosinca, na kraljev rođendan, pozdravni govor održao je bivši federalist S. Srkulj, koji je među ostalim rekao da je »vrhovni izražaj« idejâ koje nosi deputacija »načelo«: »Jedan kralj, jedan narod!« Nakon Aleksandrova odgovora predana mu je deklaracija koju je »u duhu političkog programa hrvatskih federalista« sastavio Rittig.²⁵⁵ Deklaracija je bila namijenjena javnosti, no režim se suprotstavio njenu objavljivanju bojeći se da slične akcije ne poduzmu i druge političke grupe.²⁵⁶

Članovi deputacije posjetili su nakon audijencije Avalu i Topolu. U Mladenovcu, na putu za Topolu, Srkulj je održao govor u kojem je između ostalog rekao: »Vi ste Srbi za vrijeme rata pridonijeli neizmjerne žrtve ne

²⁵⁰ Isto, 62.

²⁵¹ OBZOR, 325/3. XII. 1929.

²⁵² Isto, 336/15. XII. 1929.

²⁵³ Isto.

²⁵⁴ Isto.

²⁵⁵ I. Meštrović, n. dj., 217.

²⁵⁶ Isto.

samo da spasite Srbiju, nego da i nas oslobodite. Dali ste milijun žrtava u tim borbama, ali je veća žrtva ono što se dogodilo od 6. siječnja. To je najveća žrtva da ste Srbiju unijeli u Jugoslaviju. Mi vam Hrvati na tome lijepo zahvaljujemo.«²⁵⁷

Kralj nije ispunio obećanja kojima je na neki način bilo uvjetovano slanje deputacije. Naime, prilikom putovanja deputacije u Beograd, pokušao je atentat na vlak u kojem se deputacija vozila (po direktivi Perčeca i Pavelića). Aleksandar je to iskoristio kao izgovor da ne može popuštati Hrvatima, budući da bi se to u situaciji nastaloj nakon pokušaja atentata moglo protumačiti kao da popušta pred pritiscima. To se osobito odnosilo na koncesije u Srijemu.

Poklonstvena deputacija bila je dakle izmanipulirana od monarhodiktature. Ona je iskorištena za učvršćivanje režima, dok su njeni članovi bili izloženi pritiscima opozicije, osobito Rittig. Opravdavajući sudjelovanje dijela federalista u organizaciji deputacije, Peršić navodi da su oni pristali na taj korak tek kad su doznali od ministara Hrvata da će, ukoliko se ne raščisti uloga federalista u nastaloj situaciji, doći do izražaja »Demetrovićeva klika«.²⁵⁸ Oni su otišli u Beograd »ne u svom interesu već u općem, hrvatskom, omogućujući time od dva zla manje, kako je to bilo uvijek od 1918. god., jer su federalisti, odnosno zajedničari redovito stajali uz bok ili radićevcima ili pravašima ili s obim grupama, imajući pred očima i podjelu uloga i podjelu rada u narodnom poslu«.²⁵⁹

Peršić, dakle, objašnjava suradnju jednog dijela federalista s režimom diktature kao podjelu uloga. Nigdje, međutim, ne nalazimo potvrdu tom stavu. Federalisti su se za vrijeme diktature podijelili, ali ne sporazumno, nego prema različitim interesima, bilo grupnim, bilo osobnim. O toj podjeli Peršić bilježi: »Svaka grupa, razdijelila se na pozitivce i negativce. Od federalista Srkulj, Reberski, Rittig, Miškulin, Peršić na jednu (»pozitivci« op. Lj. A.), Trumbić, Španić, Žanić, Barac (»negativci«, op. Lj. A.) na drugu stranu.«²⁶⁰ U početku je među »pozitivce« spadao i Kerubin Šegvić, »no jednom se povukao: počeo kritizirati Rittiga«.²⁶¹

»Pozitivci« među federalistima, tj. uglavnom oni koji su sudjelovali u radu oko poklonstvene deputacije, imali su više pretenzije nego samo da ostanu neformalna i nepolitička grupa. I tu nam je glavni oslonac u Peršićevim bilješkama. »Od poklonstvene deputacije su macheri htjeli imati neku akciju te ju predadoše meni. Imala je to biti neka organizacija, iz koje bi možda imala ubuduće nastati i neka stranka. No ja sam to lukavo osujećivao, prikazujući da sam u neprekidnoj djelatnosti, ali sam djelovao u pravcu intervencija, ako se kome čini krivo, prave svinjarije, progoni, da se to ustanovi, poduzmu koraci i reparira. Prilažem tu podatke elaborata, primjećujući, da je političke stavke koncipirao dr. Dežman, pravosudbene radi prgona dr. Miškulin, ja sam izravno radio na slučajevima krivica činovnicima, premještanjima, umirovljenjima itd. te o 'udžbenicima'. Od mene se slalo te stavke bilo dru Švrljugi, bilo dru Drinkoviću, bilo dvorskoj kancelariji. Uslijed pojačane diktatorske djelatnosti u smislu centra-

²⁵⁷ OBZOR, 339/18. XII. 1929.

²⁵⁸ HAGZ, P. OST. 62.

²⁵⁹ Isto.

²⁶⁰ Isto.

²⁶¹ Isto.

listićkom i integralnom, mi smo se neki pred macherima bunili, bilo je raznih sastanaka, najoštrij je bio Dežman, ali kad se tražilo povući konzekvencije, onda je uvijek Dežman mirio, da još nije vrijeme, da moramo čuvati 'Stanka' (Švrljugu) (...).²⁶² Peršić dalje tvrdi da je on prekinuo tu djelatnost kad se od federalista zahtijevalo da osnuju stranku koja bi trebala sudjelovati na izborima 1931. godine.²⁶³

Izgleda da je upravo Peršiću među »pozitivcima« bila dodijeljena osobita uloga. On je, naime, provodio akcije koje su imale svrhu okupljanja istomišljenika koji su pružali podršku režimu diktature. Konce su u toj akciji držali ministri Hrvati, koji su nastojali dobiti podršku iz Hrvatske i u njoj kontrolirati situaciju.²⁶⁴ To je osobito došlo do izražaja prilikom formiranja banovinskih vijeća. S tim u vezi Peršić piše pisma istaknutim pojedincima izvan Zagreba, stvarajući tako mrežu pouzdanika na koje se mogao osloniti novi režim. U pismu dru V. Genglu u Osijek od 3. veljače 1930. između ostalog stoji: »Sada se pak radi na ovome. Novim državnim proračunom stupit će u akciju i banska vijeća. Ova bi mogla danas sutra biti i mali sabori, prema tome kako će banovi i članovi banskih vijeća proširiti i izgraditi svoju kompetenciju i kako će se razvijati političke prilike. O samom početku djelovanja tih vijeća ovisi vrlo mnogo, kako će dalje napredovati. Zato nam mora biti stalo, da u ta vijeća dođe što više naših, sposobnih ljudi. Razumljivo je da će biti sličnih nastojanja i od svih ostalih grupa, koje tobože ne bi smjele obstojati, ali su ipak tu. Zatim ne smijemo niti mi stajati skrštenih ruku. Stoga se izvolite ogledati za imenima ljudi, iskustva i ugleda iz vašeg grada, koji su Rittigova stajališta, a koji bi bili voljni primiti se te dužnosti. (...) Žurite sa imenovanjem ovakvih lica za Osijek, a mi ćemo nastojati, da ih naši ministri gledaju plasirati.«²⁶⁴

Skoro identično pismo napisao je i dru Ivanu Buliću u Split.²⁶⁵ Peršić je »u ime vodstva« uputio i jednu okružnicu u kojoj traži da ga se obavještava o nepravilnostima koje čini novi režim. U njegovoj ostavštini nalazi se nekoliko molbi za intervenciju u vezi s premještanjem s posla, zabranama knjiga i sličnim.²⁶⁶ Teško se može prihvatiti Peršićeva tvrdnja da je ta akcija imala nepolitički značaj. To nam potvrđuju i pisma koja je dobivao kao odgovor na okružnicu. U jednom odgovoru odvjetnik iz Delnica Ivan Krnic 30. siječnja 1930. između ostalog piše: »Iz tvoje okružnice razabirem, da ste započeli jednu široku političku akciju, a razabrao sam i to, da bi sadašnja vlada rado vidjela federaliste kao svoje suradnike. (...) Kod vas mi je simpatično nastojanje, da se hrvatska politika organizuje na pozitivnim bazama, što kod dr Trumbića ne vidim. On živi u svom toranju bjelokosti, prima referate i dijeli audijencije — ali to nije dosta.«²⁶⁷

Konac ove akcije dijela federalista Peršić obilježava Rittigovom ostavkom u Zagrebačkom gradskom zastupstvu. Rittig je, rezigniran neuspjehom akcije i kompromitiran na strani režima diktature, prilikom ostavke, uz ostalo, izjavio: »Stojimo slomljeni pod težinom križa, što smo ga nas neko-

²⁶² Isto.

²⁶³ Isto.

²⁶⁴ Isto.

²⁶⁵ Isto.

²⁶⁶ Isto.

²⁶⁷ Isto.

licina uzeli na svoja pleća, da učinimo kopču između hrvatskoga naroda, njegove historije i njegovih interesa i jugoslavenske državne ideje. Nismo uspjeli; nisu uspjeli ni veći ni jači od nas. Križni put hrvatskoga naroda dalje traje; traje i križni put Kraljevine Jugoslavije. Onaj će biti njezin spasitelj, koji bude našao most do srca i duše naroda, što svojim osjećajem stoji daleko od današnjeg sistema i koji bude proveo pravicu i jednakost, bratstvo i ravnopravnost kao temelj i osnovu narodnoga i državnoga života Jugoslavije.«²⁶⁸

Teško bi bilo utvrditi motive svakog pojedinog federalista za njegovo uključivanje u sistem diktature. Međutim, vjerojatno je da su ti motivi bili različiti. U svakom slučaju njih treba tražiti između: osobne (materijalne) koristi, uvjerenja da će novo stanje riješiti nagomilane probleme, koji su bez radikalnih zahvata izgledali nerješivi, i politike da se »spasi što se spasiti daće«.

Isto je tako teško utvrditi kad je HFSS stvarno prestala postojati. Ipak čini se da se njezin stvarni prestanak poklapa sa zabranom. Naime, nakon zabrane ne nailazi se ni na kakve stranačke akcije. Potezi koji se ipak povlače ne mogu se vezivati uz HFSS kao stranku, nego uz osobe, (bivše) federaliste. Pa i to samo uvjetno — radi se samo o jednom dijelu članstva. Zbog toga sam za ovo razdoblje upotrebljavao termin federalisti, a ne HFSS. Ako bi se ipak pokušali postaviti neki kriteriji prema kojima bi se utvrđivao stvarni prestanak HFSS, onda bi jedan od njih mogao biti članstvo njena predsjednika Trumbića, budući da nakon njega stranka nije imala drugog predsjednika. No ni o tome ne postoje precizni podaci. Prema A. S. Paveliću, Trumbić je »pred Božić 1928.« stupio u HSS, »u kojoj je ostao sve do svoje smrti.«²⁶⁹ To bi upućivalo da se HFSS raspala i prije diktature. Autor ne navodi odakle mu taj podatak, pa se može smatrati proizvoljnim. Na njegov zaključak mogla je utjecati činjenica što je Trumbić nakon atentata bio doista u bliskim odnosima s HSS. Iz Peršićevih podataka proizlazi da je Trumbić pristupio u HSS nešto kasnije, negdje u prvoj godini diktature. No i taj podatak, koliko je neprecizan, toliko je i nepouzdan. Peršić naime piše da je samo »čuo da je on (Trumbić, op. Lj. A.) stupio u seljačku stranku...«²⁷⁰ O ulasku Trumbića u HSS govori i Filip Lukas. Naime, prilikom proslave njegova rođendana u Esplanadi 1931.²⁷¹ godine, na kojoj je bio nazočan i Maček, »Trumbić je položio predsjedništvo Federalističke st. i izjavio, da u ovim teškim prilikama treba da bude samo jedan politički vođa, pa da on polaže svoje predsjedništvo da može dr Maček biti predsjednik jedne i druge stranke«, piše Lukas.²⁷² Iz tog podatka kao i iz navodnih Trumbićevih riječi proizlazi da HFSS i dalje postoji, samo što njen predsjednik nije više Trumbić, nego Maček. Vjerojatno se, ipak, radi o tome da je Trumbić, odnosno Lukas koji prenosi njegove riječi, mislio ne na stranku, nego na dio njezina članstva koji je ostao u opoziciji spram diktature, dakle na one »negativce« o kojima piše Peršić. Prema *Enciklopediji Jugoslavije* pod natuknicom *Ante Trumbić* stoji da je on »formalno pristupio HSS« 1931. godine.²⁷³

²⁶⁸ Isto.

²⁶⁹ A. S. Pavelić, n. dj., 297.

²⁷⁰ HAGZ, P. OST., 62.

²⁷¹ F. Lukas je rođen 29. IV. 1871.

²⁷² F. Lukas, Neke moje uspomene iz Matice Hrvatske, Hrvatska revija, Buenos Aires 1954, 34.

²⁷³ ENCIKLOPEDIJA JUGOSLAVIJE.

Ove sam podatke naveo iako smatram da za HFSS nije od osobite važnosti točan datum njena prestanka. Važnije su činjenice koje potvrđuju da je već na početku diktature došlo do cijepanja HFSS na one koji su za suradnju s režimom i druge koji su u opoziciji. Na čelu ovih drugih je A. Trumbić, predsjednik stranke, koji je odmah nakon krvoprolića u *Narodnoj skupštini* najuže vezan uz HSS, za koju provodi neke akcije, kao što je bilo putovanje u inozemstvom listopada 1928. godine.

ZAKLJUČAK

1. Snažna Radićeva osoba i politika oslona na seljačke mase, koje su činile golem dio stanovništva u Hrvatskoj, jako su suzile prostor za akciju klasičnim građanskim strankama. To je i jedan od objektivnih razloga neuspjeha *Hrvatske zajednice*, koja je kao stranka hrvatske inteligencije i buržoazije imala ambicije da postane glavna politička snaga u Hrvatskoj.

2. Radićeva politika stvaranja »novih situacija«, kojom je prihvatio cjelokupno stanje stvoreno Vidovdanskim ustavom, bila je prilika svima koji su i inače bili nezadovoljni Radićem i njegovom politikom za pokušaj stvaranja političke snage koja bi bila suprotstavljena kako Radiću tako i režimu. Osim toga, ideja o uređenju Kraljevine SHS kao složene države imala je, osobito među inteligencijom, mnogo pristaša.

3. Jezgra nezadovoljnika Radićevim zaokretom postala je *Hrvatska zajednica*. Poticaj nezadovoljstvu davala je činjenica što je ta stranka imala svoje predstavnike u *Narodnoj skupštini*, koji su doduše bili izabrani na listi HRSS. Njima su se pridružili i disidenti HSS. Nezadovoljstvo je konkretizirano stvaranjem Hrvatskog federalističkog seljačkog saveza, a u parlamentu Hrvatskog narodnog federalističkog kluba.

4. HFSS osnovana je 10. siječnja 1926. Premda je trebala predstavljati novu političku snagu, u njenu program našli su se mnogi elementi politike koju je upravo bi napustio S. Radić. Federalisti su u prvom redu preuzeli Radićeva državna gledišta.

U političkoj ofanzivi nakon stvaranja HFSS je podjednako značenje davala kako agitaciji za federalističko uređenje države, tako napadima na S. Radića i njegovu novu politiku. Osim borbe za pristaše HFSS je, budući da je u Narodnoj skupštini imala zastupnike, ulazila u kombinacije s drugim strankama, osobito onima na vlasti. Do konkretnog angažmana u kojem bi HFSS trebala u vladi predstavljati Hrvatsku ipak nije došlo. Pokazalo se da je HFSS u tim kontaktima bila prekruta, dogmatski se držeći svojih osnovnih postavki.

5. Skupštinski izbori 1927. trebali su dati odgovor kako je Radićev zaokret odjeknuo u narodu, i s tim u vezi kolika je stvarna snaga HFSS. Da bi mobilizirala što više birača, HFSS je nastojala okupiti što više nezadovoljnika u Hrvatskoj. No od značajnijih političkih grupa oni su za političku suradnju pridobili jedino *Hrvatsku stranku prava*, s kojom su obrazovali *Hrvatski blok*. Suradnja s pravašima, kao i procjena da je neriješeno nacionalno pitanje sržni problem države, učinili su da je federalistička agitacija poprimila isključivo državna gledišta. HFSS nije uspjela na izborima. Računica da će biračko tijelo u Hrvatskoj odbaciti HSS i podržati HFSS pokazala se netočnom. Čak ni oni koji su bili nezadovoljni Ra-

dićem nisu glasali za federaliste — radije su apstinirali. To je dokaz da federalisti nisu našli načina da se približe seljaku. Iako formalno s prihvatljivim programom i za njega, oni nisu uspjeli dobiti povjerenje najbrojnijeg dijela biračkog tijela. S državnopravnim parolama i predizbornim proglašenjima upućenima iz Zagreba federalisti za seljake nisu mogli biti nego ono kako ih je godinama označavao Radić: »pokvarena gospoda«, »kaputaši«, »cilindraši«... A stranka s programom nacionalnog oslobođenja bez podrške najbrojnijeg dijela naroda unaprijed je osuđena na neuspjeh. Iznimka u Zagrebu, gdje je HFSS ipak dobila mandat (Trumbić), samo potvrđuje to pravilo. Klasna determiniranost odredila je i metodu borbe federalista. Oni je nisu bili u stanju nadići. Itaknuti radićevski prvaci (Uroić, Jagetić, Jalžabetić) koji su napustivši Radića prišli federalistima nisu mogli zadržati ni vlastite mandate, a kamoli prevesti seljake u federalistički tabor. Njihovo spajanje s HFSS od početka se svih doimalo isključivo kao mehaničko.

6. Atentatom u *Narodnoj skupštini* od 20. lipnja 1928. situacija se bitno mijenja. Stanje se radikalizira, a ranjeni Radić i HSS dobivaju plebiscitarnu podršku u Hrvatskoj. U takvoj situaciji HFSS naprosto gubi razlog za postojanje. To uočava i vodstvo stranke. Trumbić uskoro pristupa u *Hrvatski seljački klub* i sve više se vezuje uz HSS.

7. Nakon proglašenja diktature HFSS je zabranjena. To se može smatrati i kao stvarni prestanak te stranke. HFSS se tada dijeli na »pozitivce«, koji u suradnji s diktaturom vide mogućnost zadovoljavanja osobnih i klasnih interesa i »negativce«, koji se prema režimu postavljaju opozicijski. Kako se većina »pozitivaca« u početku ne uključuje u neku političku stranku, to se za njih još neko vrijeme upotrebljava naziv federalisti. No to je više znak raspoznavanja nego pojam koji pokriva neki sadržaj. »Negativci« se uglavnom vezuju uz HSS, a neki se približuju i pravašima.

LITERATURA

Boban Lj., Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928—1941, Zagreb 1947.

Boban Lj., Svetozar Pribičević u opoziciji (1928—1936), Zagreb 1973.

Boban Lj., Prilozi za biografiju Ante Trumbića u vrijeme šestojanuarskog režima, Historijski zbornik, XXI—XXII.

Bertić Ž., Hrvatska politika, Zagreb 1927.

Čulić D., Skupštinski izborni sistemi stare Jugoslavije, Zagreb 1965.

Čulinović F., Jugoslavija između dva rata, I. i II, Zagreb 1961.

Čulinović F., Dokumenti o Jugoslaviji, Zagreb 1968.

Drinković M., Hrvatska i državna politika, Zagreb 1928.

Gligorijević B., Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini SHS, Beograd 1970.

Gligorijević B., Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919—1929, Beograd 1979.

Horvat J., Politička povijest Hrvatske, Zagreb 1938.

Horvat R., Hrvatska na mučilištu, Zagreb 1942.

Jovanović N., Politički sukobi u Jugoslaviji 1925—1928, Beograd 1976.

Krišković V., Dokle smo došli, Zagreb 1925.

Krizman B., Pavelić i ustaše, Zagreb 1978.

Krizman B., Korespodencija Stjepana Radića, II, Zagreb 1973.

Krizman B., Trumbićeva misija u inozemstvu uoči proglašenja šestojanuarske diktature, *Historijski pregled*, 3, 1962.

Marković L., *Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje (1914—1929)*, Beograd 1935.

Meštrović I., *Uspomene na političke ljude i događaje*, Buenos Aires 1961.

Matković H., *Svetozar Pribičević i SDS do šestojanuarske diktature*, Zagreb 1972.

Matković H., *Hrvatska zajednica, Istorija XX veka, zbornik radova, V*, Beograd 1963.

Pavelić-Smith A., *Ante Trumbić*, München 1959.

Pribičević S., *Diktatura kralja Aleksandra*, Beograd 1952.

Politički život Jugoslavije 1914—1945, Sveske trećeg programa.

Rajčević V., *Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1919/28*. Zagreb 1979.

Zbornik radova, Beograd 1973.

Stojkov T., *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929—1935*, Beograd 1969.

Zusammenfassung

DIE KROATISCHE FÖDERALISTISCHE BAUERNPARTEI (HFSS)

Ljubomir Antić, Centar za istraživanje migracija, Zagreb, Krčka 1

Die Kroatische föderalistische Bauernpartei erscheint als Ergebnis der Unzufriedenheit eines Teils der kroatischen Bourgeoisie und Intelligenz mit der Politik der Kroatischen Bauernpartei (HSS) und ihres Führers Stjepan Radić, der im Frühjahr 1925 sein Programm ändert und die Opposition aufgibt. Den Kader der Partei bilden die ehemaligen Mitglieder einer kroatischen Bürgerpartei, der Kroatischen Gemeinschaft, der sich auch einige Dissidenten der HSS anschließen. Formell ist die HFSS am 10. Januar 1926 gegründet worden. Nebst der starken HSS, die einen gewaltigen Teil des kroatischen Volks vereinigte, identifizierte sich die neue Partei mit der Forderung einer föderalistischen Einrichtung des Königreichs der Serben, Kroaten und Slowenen. Sie sah dabei für sich eine günstige Möglichkeit in der Unzufriedenheit der Bauern mit dem Umschwung von Radić.

Das Verhältnis der Kräfte in Kroatien nach der Formierung der HFSS sollten die Wahlen für die Beograder Volksversammlung, die im Herbst des Jahres 1927 abgehalten wurden, vorweisen. In der vorangehenden Zeit trachteten die Föderalisten auch die übrigen kleinen politischen Parteien und Gruppen, die mit der neuen Politik Radićs unzufrieden waren, für sich zu gewinnen. Es gelang ihnen aber nur die kleine Partei des kroatischen Rechts zuzuziehen, mit der sie den Kroatischen Block bildeten. Bei den Wahlen verwirklichten sich die Voraussichten der Föderalisten nur teilweise: fast ein Drittel der Bauern begutachtete die Wendung von Radić nicht, doch gaben sie ihre Stimmen nicht den Föderalisten, sondern enthielten sich der Wahlen. Die HFSS bekam nur ein Mandat (ihr Führer Dr. Ante Trumbić), so auch ihr Partner im Kroatischen Block, die Partei des kroatischen Rechts (Dr. Ante Pavelić).

Obgleich die HFSS zufolge der Mandatenzahl und der Zahl der Wähler, von denen sie unterstützt wurde, unbedeutend war, hatte sie doch eine gewisse Wichtigkeit für die politischen Kombinationen um die Macht im Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen (SHS). Es war nämlich dem König Alexander und den Beograder politischen Kreisen darum zu tun, in der Regierung auch Vertreter der Kroaten zu haben. Obzwar mit dem Auflassen des Republikanismus die radićische HSS die Bedingungen erlangte

und sie auch eine Zeitlang an der Regierung teilnahm, war denen die Mitarbeit mit einer schwächeren kroatischen Partei dennoch lieber als die mit dem starken Radić. Diese Kombinationen blieben jedoch ohne Resultat.

Das Attentat in der Volksversammlung am 20. Juni 1928, in dem einige Abgeordnete der HSS getötet wurden, Radić selbst schwer verwundet (bald starb er auch an den Folgen) näherte die Radićer und die Föderalisten an. Die HSS radikalisierte die Forderungen an Beograd, so verlor die HFSS als kleine Partei ihren Daseinsgrund und näherte sich immer mehr der HSS, ja Trumbić tritt formell in den Vertreterklub dieser Partei ein.

Obschon sie ein annehmbares politisches Programm (den Föderalismus) hatte, gelang es der HFSS nicht, die Masse der kroatischen Bauern anzu ziehen. Der Grund liegt in dem allzu heftigen Insistieren auf staatsrechtliche Probleme (die Stellung der Kroaten im Königreich SHS) und die fast wöllige Vernachlässigung der sozialen Komponente, was die Bauern nicht befriedigen konnte. Überdies war eine unüberbrückbares Hindernis in ihre Reihen einzutreten, die charismatische Persönlichkeit von Stjepan Radić, dem die Bauern glaubten, auch wenn sie seine einzelnen politischen Züge nicht verstanden.

Die HFSS hörte nach der Einführung der Diktatur von König Alexander (am 6. Januar 1929) zu bestehen auf, als der Parlamentarismus abgeschafft und die politischen Parteien verboten wurden. Der formelle Verbot bezog sich auf die HFSS am 20. Januar 1929.

SVEUČILISTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 15

ZAGREB

1982.

Izdavač: Sveučilište u Zagrebu — Centar za povijesne znanosti
Odjel za hrvatsku povijest

UREDNIČKI ODBOR

Branka BOBAN, Zagreb, Mirjana GROSS, Zagreb, Josip LUČIĆ, Zagreb, Marijan
MATICKA, Zagreb, Ivan OČAK, Zagreb, Tomislav RAUKAR, Zagreb, Petar STRČIĆ,
Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Josip LUČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Centar za povijesne znanosti — Odjel za hrvatsku povijest,
Zagreb, Krčka 1

Časopis izlazi jednom godišnje

Cijena ovog broja iznosi 400 din.

Izdavanje časopisa sufinancira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni
rad SRH-VII.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu
SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođeni su plaćanja
poreza na promet proizvoda.

RADOVI 15

Za izdavača
Prof. dr *Josip Adamček*

Lektor
Mr *Dragica Malić*

Korektor
Dunja Pavličević

Tehnički urednik
Franjo Čuješ

SURADNICI U OVOM BROJU

- ANTIC mr Ljubomir, Centar za istraživanje migracija, Krčka 1, Zagreb.
BOBAN mr Branka, Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, Krčka 1, Zagreb.
BUDAK Neven, Filozofski fakultet, Đ. Salaja 3, Zagreb.
GROSS dr Mirjana, Britanski trg 12, Zagreb.
LAUŠIĆ mr Ante, Centar za istraživanje migracija, Ilica 44, Zagreb.
LUČIĆ dr Josip, Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, Krčka 1, Zagreb.
MIJATOVIĆ Anđelko, Palmira Togliatija 12, Susedgrad, Zagreb.
OČAK dr Ivan, Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, Krčka 1, Zagreb.
PAVLIČEVIĆ dr Dragutin, Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, Krčka 1, Zagreb.
PERIČIĆ dr Šime, Zavod JAZU Zadar, Obala oktobarske revolucije 8, Zadar.
POPOVIĆ mr Štefanija, Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, Krčka 1, Zagreb.
ROKSANDIĆ mr Drago, Filozofski fakultet, Istorijски seminar, Čika Ljubina 18-20, Beograd.
STRČIĆ Petar, Arhiv Hrvatske, Marulićev trg 21, Zagreb.
VRANJEŠ-SOLJAN mr Božena, Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, Krčka 1, Zagreb.